

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Хрестові походи як рання форма колоніалізму: політичні, соціально-економічні та культурні аспекти»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Коржавіна Є. О.

Керівник: к. і. н. Токарев А. М.

Рецензент: к. і. н., доц. Литовченко С. Д.

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНЦЕПЦІЇ КОЛОНІАЛІЗМУ	14
1.1Зміст колоніальної концепції та підходи до вивчення колоніалізму	14
1.2Критерії колоніалізму: політичні, економічні, соціальні, культурні та ідеологічні аспекти.....	22
1.3Класичний європейський колоніалізм XV – другої половини XX ст.....	31
РОЗДІЛ II. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ ЯК ПОТЕНЦІЙНА РАННЯ ФОРМА КОЛОНІАЛІЗМУ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ВОЄННИХ КАМПАНІЙ.....	38
2.1Причини та передумови хрестових походів	38
2.2Військово-політичний аспект перших хрестових походів.....	45
2.3Криза хрестових походів та занепад хрестоносного руху	54
РОЗДІЛ III. ХРЕСТОНОСНІ ДЕРЖАВИ НА СХОДІ У ВИМІРІ ВІДНОСИН «КОЛОНІЯ – МЕТРОПОЛІЯ»	63
3.1Політичний аспект становлення та функціонування Єрусалимського королівства	63
3.2Економічний розвиток Єрусалимського королівства	69
3.3Механізми взаємодії франків із корінним населенням та культурний вимір Єрусалимського королівства	75
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	86

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дослідження хрестових походів крізь призму колоніальної теорії є відносно новим та дискусійним історіографічним напрямком, який відображає сучасні тенденції розвитку історичної науки. Тривалий час в історіографії хрестових походів домінував традиційний релігійний наратив, який розглядав воєнні кампанії передовсім як боротьбу між християнством та ісламом за Святу Землю. Розвиток історіографічних підходів та розширення аспектів дослідження доповнили розуміння цього явища політичними та соціально-економічними чинниками, однак вони продовжили відігравати другорядну роль, зберігаючи акцент на релігійній мотивації та європейському героїчному наративі.

Починаючи з кінця ХХ ст., під впливом розвитку постколоніальних студій, розпочалося переосмислення хрестових походів та їх інтерпретацій з огляду на характер експансії хрестоносців в регіоні. Розглядаючи хрестові походи крізь призму колоніальної теорії, низка дослідників виокремили спільні риси між хрестоносними державами та колоніальними утвореннями, які полягають у створенні поселень зі владою меншості, економічній експлуатації місцевих ресурсів, суровій соціальній ієрархії, культурному домінуванню завойовників та ідеологічному обґрунтуванню панування. Внаслідок нової інтерпретації сформувалася концепція хрестових походів як ранньої форми колоніалізму, яка визначає походи першою спробою європейської колоніальної практики. Ідея «раннього колоніалізму» стала доволі дискусійною в науковому середовищі, отримуючи критичні зауваження щодо відмінностей у масштабах, централізації метрополії та культурному домінуванню, а також застереження щодо анахронізму та ігноруванню середньовічної специфіки.

Відповідно актуальність дослідження обумовлена суперечливістю концепції колоніального характеру хрестових походів, яка потребує чіткої класифікації,

комплексного підходу та врахування специфіки епох. Таким чином наукова актуальність дослідження полягає у його внеску в перегляд усталених наративів, переосмислення середньовічної європейської експансії та розвиток історіографічного підходу. Порушуючи питання про спільне та відмінне між формами експансії Середньовіччя та Нового часу, робота надає матеріал для пошуку генезису колоніалізму та подальшого осмислення причинно-наслідкових зв'язків європейського історичного розвитку.

Об'єктом дослідження є вісім основних хрестових походів та головна держава хрестоносців на Близькому Сході – Єрусалимське королівство.

Предметом дослідження є відповідність політичних, соціально-економічних, культурних та ідеологічних аспектів хрестових походів критеріям класичного колоніалізму, а також узгодженість Єрусалимського королівства з моделлю відносин «колонія-метрополія».

Хронологічні межі дослідження охоплюють період класичного середньовіччя, становлячи кін. XI – кін. XIII ст., що обумовлено часом проведенням восьми основних хрестових походів та утворенням хрестоносних держав на Близькому Сході. Нижня хронологічна межа обумовлена часом проведення першого хрестового походу в 1096-1099 рр., а верхня – занепадом хрестоносного руху та припиненням існування хрестоносних держав, зокрема падінням останнього володіння хрестоносців міста Акри в 1291 році. Слід також відзначити, що в роботі присвячено увагу передумовам та причинам хрестових походів, охоплюючи період VI – X ст., та прикладам класичного європейського колоніалізму, становлячи XV – другу половину XX ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють території Західної Європи, Близького Сходу, Малої Азії, Візантійської імперії, Єгипету, Південної та Північної Європи.

Метою роботи є спростування чи підтвердження концепції хрестових походів як ранньої форми колоніалізму шляхом визначення наявності чи

відсутності колоніального характеру в походах через порівняння політичних, соціально-економічних, культурних та ідеологічних аспектів військових кампаній та Єрусалимського королівства із критеріями класичного європейського колоніалізму Нового часу.

Для реалізації поставленої мети були сформульовані наступні **завдання**:

- окреслити теоретичні засади концепції колоніалізму;
- виокремити критерії колоніальної практики та особливості розвитку європейської експансії Нового часу;
- з'ясувати причини початку хрестових походів та виокремити передумови, що сформувалися на Заході та Сході;
- проаналізувати військово-політичний аспект перших хрестових походів, простежити кризу та занепад хрестоносного руху;
- розглянути політичний вимір утворення та функціонування Єрусалимського королівства;
- визначити економічний розвиток Єрусалимського королівства та рівень економічної експансії хрестоносців в регіоні;
- з'ясувати механізми взаємодії хрестоносців із місцевим населенням та рівень культурного домінування;
- здійснити порівняння хрестових походів із критеріями класичних колоніальних практик Нового часу.

Історіографія дослідження. Епоха хрестових походів є однією із провідних тем медієвістики, в свою чергу явище колоніалізму залишило глибокий слід як в історії Європи, так і у світовій історії. Внаслідок цього обидві теми дослідженні на високому рівні, утворивши значні історіографічні доробки. Відповідно історіографію дослідження можна умовно розподілити на три групи: 1) праці з історії хрестових походів; 2) роботи, що присвячені дослідженню колоніалізму; 3) сучасні дослідження з історії хрестових походів через призму колоніальної теорії.

Доробок праць присвячений історії хрестових походів охоплює широкий спектр робіт, які висвітлюють різні підходи та напрямки дослідження цього явища протягом століть, що еволюціонували від традиційних конфесійних трактувань та романтизації до критичного огляду соціально-економічних та політичних аспектів. Перші спроби дослідження хрестових походів були здійсненні сучасниками та безпосередніми очевидцями тих подій, що описували та аналізували воєнні кампанії з релігійної точки зору в літописах, хроніках та мемуарах, серед яких можна зазначити роботи хроністів Вільгельма Тірського¹ та Фульхерія Шартрського².

Класичний період історіографії хрестових походів припадає на кін. XVIII – поч. XIX ст., відображаючи романтизацію воєнних кампаній як героїчної боротьби, що найяскравіше демонструє робота французького історика Ж. Ф. Мішо³. З розвитком історичної науки на поч. XIX – поч. XX ст. розпочався період переходу від релігійної та романтизованої інтерпретації до критичного аналізу, виокремлюючи соціально-економічні та політичні аспекти походів. Серед робіт цього періоду слід зазначити праці П. Митрофанова⁴, Ф. Успенського⁵, Г. Онотто⁶, В. Нордена⁷, Ж. Тессье⁸, М. Л. де Мас-Латрі⁹, П.Ріана¹⁰ та Л. Альфана¹¹. Також в цей період на основі багатовікового накопиченого матеріалу почали виходити

¹ Вильгельм Тирский. История деяний в заморских землях (пер. М. Стасюлевича) // История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых. Том III. СПб. 1887. 116 с.

² Fulcherii Carnotensis. Historia Hierosolymitana (Gesta Francorum Hierusalem peregrinantium) // Recueil des historiens des croisades. Historiens Occidentaux, T. III. Paris, 1866. 311-485 p.

³ Мишо Ж.-Ф. История крестовых походов. С 32 отдельными рисунками на дереве Густава Доре и многими политипажами в тексте / пер. с франц. С.Л. Клячко. СПб.; М.: Т-во М.О. Вольф, 1884. 268 с.

⁴ Митрофанов П. Изменение в направлении четвертого крестового похода. ВВ, т. 4. 1897. С. 461-510.

⁵ История Крестовых походов / Ф.И. Успенский. С-П: Евразия, 2000. 377 с.

⁶ G. Hanotaux. Les Vénitiens ont-ils trahi la chretiente en 1202? – Revue historique, vol. IV, 1887, P. 74–102.

⁷ W. Norden. Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz. Berlin, 1898. P. 105–108.

⁸ J. Tessier. Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople. Paris, 1884. P.183–184.

⁹ M. L. de Mas Latrie. Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan. Vol. I. Paris, 1861. P. 162–163.

¹⁰ P. E. Riant. Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat. Revue des questions historiques, vol. XVII, 1875. P. 321–374.

¹¹ Halfen. Les Barbares: des grandes invasions aux conquêtes turques du Xe siècle. Paris, 1926. 387 p.

монументальні праці зі всієї історії хрестових походів, зокрема робота французьких істориків Е. Лавісса і А. Рамбо¹.

Радянський період історіографії з притаманним марксистським підходом представляють роботи А. Васильєва² та В. Гордлевського³, які, розглядаючи хрестові походи як феодальне гноблення та експансію Заходу, аналізують їх геополітичні наслідки. Натомість західна історіографія в цей період, використовуючи широкий спектр відомих джерел, розширює дослідження політичних та соціально-економічних аспектів, що відображає робота англійського історика Дж. Райлі-Сміта⁴.

Вивчення колоніалізму представлено величезним доробком праць, які відображають еволюцію розуміння та трактування причин, перебігу та наслідків колоніальної експансії, акцентуючи при цьому увагу на різних аспектах цього явища: політичних, економічних, соціальних, культурних та ідеологічних. На ранньому етапі вивчення колоніалізму здійснюється з позиції європейських колонізаторів, набуваючи європоцентричного характеру, який виправдовує колоніальне панування «цивілізаційною місією». До цього періоду належать роботи французьких та англійських дослідників Ж. Е. Ренана⁵, Дж. Р. Сілі⁶, Т. Б. Маколея⁷, які розглядають колоніалізм як природний та прогресивний процес. Ще за існування колоніальних імперій в ХІХ ст. з'являється перша критика європейської експансії, яка на основі марксистського підходу розглядає колоніалізм передовсім як форму економічної експлуатації, що яскраво простежується в працях К. Маркса⁸ та В. Леніна¹.

¹ Епоха хрестових походів. Под. ред. Э. Левисса, А. Рамбо. М: «Полигон», 2005. 1087 с.

² Васильев А. А. История Византийской империи / Пер. с англ. А.Г. Грушевой. СПб.: Алетейя, 2000. 986 с.

³ Гордлевский В. А. Гос-во Сельджукидов М. Азии // М.-Л.: «Тр. ИВ РАН», 1941. 200 с.

⁴ Райли-Смит Д. История хрестовых походів / The Oxford Illustrated History of The Crusades (1995) / Под ред. Д. Райли-Смита. М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. 206 с.

⁵ Renan J. E. La Réforme intellectuelle et morale. Michel Lévy frères, 1871. 339 p.

⁶ Seeley J. R. The Expansion of England. Little, Brown. 1922 [1883]. 359 p.

⁷ Macaulay T. Minutes on Education In India, Written in the Years 1835, 1836 and 1837. C.B. Lewis, at the Baptist Mission Press, 1862. 116 p.

⁸ Marx K. On Colonialism: Articles from the New York Tribune and other writings, New York: International Publishers, 1972. 384 p.

Внаслідок активних процесів деколонізації та розвитку нових теоретичних підходів, в другій половині ХХ ст. оформляються постколоніальні студії, які зосереджують увагу на критичному дослідженні передовсім культурних та психологічних, а також політичних та економічних наслідків колоніалізму. Постколоніальний підхід визначає колоніалізм як масштабну систему експлуатації, гноблення, насильної культурної асиміляції та зміни ідентичності. До постколоніальних студій належать роботи Е. Саїда², Ф. Фанона³, Г. Ч. Співак⁴ та А. Меммі⁵. Сучасні дослідження колоніалізму ґрунтуються на множинності колоніальних досвідів та переосмисленні класичних концепцій, що представляють роботи Ю. Остермагеля⁶, Ф. Купера⁷, Г. Вішванатан⁸, С. Субрахманьяма⁹, М. Мамдані¹⁰, А. Л. Столер¹¹ та Ж. Го¹².

На сучасному етапі з'являється все більша кількість робіт присвячених дослідженню хрестових походів через призму колоніальної теорії, зокрема праці Ж. Рішара¹³, Е. Проуер¹⁴ та К. Таєрмана¹⁵, які звертають увагу на спільні риси між хрестоносними державами та колоніями. Дослідники виокремлюють схожість в методах завоювання, системі управління, економічній експансії та взаємодії з місцевим населенням, що стимулює переосмислення поняття «священної війни» як політичного та економічного інструмента замаскованого релігійною риторикою.

¹ Ленин В. Империализм, как новейший этап капитализма. Петроград: Жизнь и Знание, 1917. 135 с.

² Саїд Е. Орієнталізм. К.: «Основи», 2001. 511 с.

³ Fanon F. *Black Skin, White Masks*. New York: Grove Press, 1952. 251 p.

⁴ Spivak G. "Can the Subaltern Speak?" in C. Nelson and L. Grossberg (eds.), *Marxism*, 1988. P. 271-313.

⁵ Memmi A. *The Colonizer and the Colonized*. Beacon Press, 1965. 212 p.

⁶ Osterhammel J. *Colonialism: A Theoretical Overview*, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. 156 p.

⁷ Cooper F. *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*. Berkeley: University of California Press, 2005. 339 p.

⁸ Viswanathan G. *Masks of Conquest: Literary Study and British Rule in India*. New York: Columbia University Press, 1989. 206 p.

⁹ Subrahmanyam S. *The Portuguese Empire in Asia, 1500–1700: A Political and Economic History*. Wiley-Blackwell. 1993. P. 320.

¹⁰ Mamdani M. *Citizen and Subject: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*. Princeton: Princeton University Press, 1996. 384 p.

¹¹ Stoler A. L. *Carnal Knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Rule*. Berkeley: University of California Press, 2002. 368 p.

¹² Go J. Reverberations of Empire: How the Colonial Past Shapes the Present. *Social Science History*, 48. 2024. P. 1–18.

¹³ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 560 с.

¹⁴ Prawer J. *Histoire du royaume latin de Jérusalem*. Т. 1. CNRS Éditions. Paris, 2001. 668 p.

¹⁵ Tyerman C. *God's War: A New History of the Crusades*. Harvard University Press, 2006. 1024 p.

Джерельна база дослідження є репрезентативною, складаючись з писемних джерел наративного та правового характеру латинського, арабського та візантійського походження XI - XIII ст., що відображають різні культурні та релігійні погляди учасників та сучасників хрестових походів.

На основі походження джерельну базу дослідження можна розподілити на три групи:

1. Латинські свідчення, що збереглися у формі літописів, хронік та мемуарів.

Характерною рисою цих матеріалів є релігійна риторика, європоцентричний виклад, детальний опис військових дій, героїзація учасників, обмежене розумінні східних реалій та різний рівень освіченості авторів. Серед джерел цієї групи варто зазначити: Анонімну хроніку першого хрестового походу¹, яка дає найраніший опис першої військової кампанії; працю «Історія діянь в заморських землях»² архієпископа Вільгельма Тірського, який був учасником та свідком подій; хроніку клірика Фульхерія Шартрського «Єрусалимська історія»³, яка надає опис подій від обличчя рядового лицаря; працю французького історика та учасника подій Жоффрау де Виллардуена «Завоювання Константинополя»⁴, яка висвітлює політичний аспект четвертого хрестового походу; роботу французького хроніста Робера де Кларі «Завоювання Константинополя»⁵, яка акцентує увагу на військовому мистецтві та повсякденному житті лицарів. Окремої уваги заслуговує джерело правового характеру – збірка юридичних трактатів Єрусалимського

¹ Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum. Histoire anonyme de la première croisade. Ed. L. Brehier. Paris, 1924. 316 p.

² Вильгельм Тирский. История деяний в заморских землях (пер. М. Стасюлевича) // История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых. Том III. СПб, 1887. 116 с.

³ Fulcherii Carnotensis. Historia Hierosolymitana (Gesta Francorum Hierusalem peregrinantium) // Recueil des historiens des croisades. Historiens Occidentaux, T. III. Paris, 1866. P. 311-485.

⁴ Жоффрау де Виллардуэн. Завоевание Константинополя. М. Наука, 1993. 296 с.

⁵ Robert de Clari. La conquete de Constantinople. Ed. Ph. Lauer. Paris, 1924. 164 p.

королівства «Єрусалимські асизи»¹, яка відображає правові норми та систему управління латинської держави.

2. Арабські свідчення, які демонструють погляд на події хрестових походів з боку мусульманського світу.

Особливість цієї групи джерел полягає у захисній позиції викладу подій, акценті на жорстокості хрестоносців, високій освіченості авторів, увазі до становища підкорених мусульман та культурних відмінностях. Арабські свідчення, як погляд другої сторони конфлікту, надають альтернативну думку та корегують односторонність інтерпретації, збалансовуючи латинські наративи. Серед джерел цієї групи варто зазначити: працю курдського історика Ібн аль-Асіра «Досконала історія»², яка висвітлює події першого хрестового походу в контексті мусульманської історії; свідчення арабського географа та мандрівника Ібн Джубайра³, які демонструють економічне, соціальне та культурне життя регіону під владою хрестоносців; працю арабського воїна та письменника Усама ібн Мункіза «Книга повчань»⁴, яка містить спостереження про побут, звичаї та менталітет франків з увагою на їх відмінність від мусульманських традицій.

3. Свідчення візантійського (грецького) походження, які стосуються подій першого та четвертого хрестового походу.

Специфіка цих матеріалів полягає у відокремленому сприйнятті хрестоносців як «латинян», акценті на політичних та економічних мотивах, детальному описі конфліктів та візантійських політичних інтересів. Серед джерел цієї групи варто зазначити: працю візантійської принцеси Анни Комніни

¹ Assises de Jérusalem ou recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre. Impr. Royale. 1841.

² Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих. т. 8. Каир, 1940. 186 с.

³ Ибн Джубайр. Путешествие просвещенного писателя, добродетельного, проникательного Абу-л-Хусайна Мухаммада ибн Ахмада ибн Джубайра ал-Кинани ал-Андалуси ал-Баланси / Пер. с араб., вступ. ст. и примеч. Л. А. Семёновой; Отв. ред. С. Х. Кямилев; Институт востоковедения АН СССР. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1984. 424 с.

⁴ Усама ибн Мункыз. Книга назидания // пер. М. А. Салье, вступ. ст. И. Ю. Крачковского и Е. А. Беляева. 2 изд. М, 1958. 327 с.

«Алексиада»¹, яка висвітлює події першого хрестового походу та розкриває політичні мотиви візантійського імператора у відносинах із хрестоносцями; роботу візантійського історика Нікити Хоніата «Історія»², яка містить детальний опис четвертого хрестового походу та падіння Константинополя.

Мета дослідження визначила відповідну **методологію дослідження**, в основу якої була покладена колоніальна теорія, а також підходи вироблені в межах соціальної та культурної історії. Переосмислити хрестові походи в контексті політичного домінування, економічної експансії, соціальної дистанції, культурного панування та ідеологічного обґрунтування дала змогу колоніальна теорія, яка є основою для дослідження. Підхід соціальної історії надав можливість простежити взаємодію між хрестоносцями та корінним населенням Сходу, визначивши соціальні трансформації в хрестоносних державах. Дозволив простежити репрезентацію «іншого», символічні практики та міжкультурні контакти хрестоносців з корінним населенням як прояв колоніального дискурсу підхід культурної історії.

Для аналізу релігійного уявлення про святу війну та ідеї «цивілізаційної місії» в роботі був залучений принцип історії ідей. Принцип міждисциплінарності забезпечив вирішення поставлених у дослідженні завдань шляхом залучення методів інших наук, зокрема політології, економіки, соціології та культурології. Враховуючи проблему анахронізму для теми дослідження, в роботі було використано принцип поняттєво-категоріального аналізу, що дозволив з'ясувати доречність застосування колоніального дискурсу до середньовічного явища.

Під час дослідження використовувалися як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи. Серед загальнонаукових були залучені методи аналіз, синтез, індукція та дедукція, а також метод аналогій, який відіграв

¹ Анна Комнина. Алексиада. М.: Наука, 1965. 688 с.

² Nicetas Choniates. Historia Bekker I. Impensis Ed. Weberi, 1835. 763 p.

еврестичну функцію у визначенні теми роботи, встановлені дослідницьких рамок та формулюванні гіпотез.

В дослідженні було використано 4 основні спеціально-історичні методи. Історико-генетичний метод дозволив простежити еволюцію як хрестових походів, так і колоніалізму, виокремивши етапи походження, становлення, розвитку та згасання історичних явищ. Використання історико-системного методу дозволило розглянути хрестові походи та колоніалізм як окремі та цілісні системи європейської історії, які включали взаємовплив політичних, економічних, культурних та ідеологічних аспектів, а також зазнавали впливу зовнішніх чинників.

Історико-типологічний метод дозволив виокремити типологічні критерії колоніалізму та розглянути хрестові походи в межах класифікації форм завоювання і панування, що допомогло визначити типологічну схожість воєнних кампаній із колоніальною експансією. Особливе значення було надано історико-порівняльному методу, який передбачив співставлення хрестових походів із класичними формами колоніалізму на основі отриманого матеріалу та типології, що дозволило виявити спільні та відмінні риси між цими двома явищами щодо політичної організації, економічної експлуатації, соціальної взаємодії, культурного домінування та ідеологічного обґрунтування.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що через міждисциплінарний підхід було проведено комплексний аналіз політичних, соціально-економічних та культурних аспектів хрестових походів. На основі цього вперше здійснена спроба системного та аргументованого підтвердження концепції хрестових походів як ранньої форми колоніалізму, внаслідок виявлення значної кількості спільних рис між воєнними кампаніями та європейською колоніальною експансією Нового часу.

Таким чином дослідження пропонує комплексний погляд на явище хрестових походів, розглядаючи їх через інструментарій колоніальної теорії, що

дозволяє виявити їхні нові риси як ранньої форми європейської експансії та їхній вплив на розвиток колоніальної практики.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи обговорювалися в межах виступу авторки на засіданні студентського наукового гуртка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків «Ad Fontes!» у 2023 році, публікації статті в збірнику студентських наукових праць «Сучасні тенденції у науці» факультету іноземних мов ХНУ ім. В. Н. Каразіна¹, участі у Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Наука в соціокультурному розвитку людства: історичне становлення і сучасний розвиток»² та LXXVIII Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання»³.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, 3-х розділів, висновків та списку джерел та літератури.

¹ Korzhavina E. La Quatrième Croisade : Chrétiens contre Chrétiens. Матеріали збірника студентських наукових праць «Сучасні тенденції у науці»: Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 49-53.

² Коржавіна Є. Зіткнення цивілізацій: зміни в знаннях європейців в епоху хрестових походів. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Наука в соціокультурному розвитку людства: історичне становлення і сучасний стан». Х.: Національний університет цивільного захисту України, 2024. С. 196-198.

³ Коржавіна Є. Особливості правового та соціального статусу корінного населення Єрусалимського королівства. Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 78-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2025 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. С. 82-84.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНЦЕПЦІЇ КОЛОНІАЛІЗМУ

Колоніалізм як історичне явище залишило глибокий слід у світовій історії, наслідки якого відчутні досі як у міжнародних відносинах, так і в соціально-економічному та культурному розвитку колонізованих регіонів. Розквіт колоніальної практики припав на початок Нового часу, ознаменувавши масштабну європейську експансію, яка заклала основи світової колоніальної системи з характерним їй утворенням колоніальних імперії та розподілом сфер впливу між європейськими державами, що вплинуло на подальші геополітичні трансформації та загальний світовий розвиток. Колоніалізм є досить складним та багатограним явищем, яке охоплює різні політичні, економічні, культурні та ідеологічні аспекти панування. Відповідно дослідження наявності колоніального характеру у хрестових походах першочергово вимагає теоретичної основи у вигляді основних засад колоніалізму. Тема дослідження потребує огляду змісту концепції колоніалізму, підходів до вивчення, основних критеріїв та безпосередніх прикладів європейської експансії. Розуміння цих теоретичних засад є необхідним для подальшого дослідження хрестових походів через призму колоніальної теорії та визначення їх відповідності характерним критеріям колоніалізму.

1.1 Зміст колоніальної концепції та підходи до вивчення колоніалізму

Термін «колоніалізм» не має чітко окресленого та загальноприйнятого у науковій спільноті визначення, трактуючись по різному відповідно до аспекту дослідження, використаного підходу або наміру дослідника. Найпоширенішим визначенням цього терміну, яке пропонують енциклопедії та словники є формулювання, що колоніалізм – це політика країн, спрямована на підкорення іншої території, держави чи народу за допомогою різних методів примусу, в

основному – військового, політичного або економічного¹. Однак це визначення не є достатньо повним, щоб відобразити всю складність та багатогранність цього явища, тому для повноцінного розуміння потрібно глибше зануритися у зміст та особливості цієї концепції.

Термін «колоніалізм» походить за однією із версій від латинського слова «colonus», яке в перекладі означає «землероб»², за іншою – від «colonia», яке означає «поселення»³, що вже вказує на практику заснування власних поселень як характерної особливості цього явища.

Поняття «колоніалізм» тісно пов'язано із термінами «колонізація» та «колонія», переплітаючись, однак не ототожнюючись. Процес колонізації як історичне явище відоме ще зі стародавніх часів, коли різні народи, зокрема фінікійці, греки або римляни, захоплювали та заселяли чужі території, засновуючи на них власні поселення – колонії. Однак в епоху Нового часу під впливом різних чинників та обставин дана форма експансії набула нових рис, оформившись у масштабну систему панування – колоніалізм. Дослідники відзначають, що на становлення колоніалізму та подальше формування світової колоніальної системи вплинули тогочасні політичні та соціально-економічні процеси в Європі, пов'язані із результатом Великих географічних відкриттів, науково-технічним прогресом, зародженням капіталістичних відносин та розбудовою абсолютних монархій⁴.

Як зазначає німецький історик Ю. Остермагель, термін «колонізація» позначає процес загарбання, «колонія» визначається як особливий тип соціально-

¹ Колоніалізм / В. П. Капелюшний // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-5764> (дата звернення: 15.02.2025)

² Kohn, Margaret and Kavita Reddy "Colonialism". The Stanford Encyclopedia of Philosophy (*Summer 2024 Edition*), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/colonialism/> (дата звернення: 15.02.2025)

³ Колоніалізм / В. П. Капелюшний // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-5764> (дата звернення: 15.02.2025)

⁴ Ілляшенко Ю. Лисенко А. Світова колоніальна система: чинники формування та становлення в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.). Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 27. Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 158.

політичної організації, а «колоніалізм» – система панування¹. Тобто колоніалізм виходить за рамки звичного завоювання та заселення територій, позначаючи масштабну практику військового, політичного, економічного, культурного та ідеологічного контролю держави над певними територіями та її корінним населенням з метою встановлення своєї гегемонії та довготривалого підпорядкування.

Основою колоніальної концепції виступає специфічна система відносин між державою-завойовницею (метрополією) та залежними територіями (колонією)², яка формується за принципом нерівності та підпорядкованому становищі колонії щодо метрополії. Колонізовані території не приєднуються безпосередньо до складу метрополії, а підпорядковуються їй на особливих умовах, що і відрізняє колоніальне панування від звичайного завоювання. В цьому аспекті важливо зазначити, що в контексті колоніалізму зміст «колонії» відрізняється від її значення в процесі колонізації в стародавні часи, виходячи за рамки нового поселення, яке складається тільки із завойовників. Дослідник Ю. Остермагель зазначає, що в межах колоніалізму колонія є новою політичною організацією, створеною шляхом вторгнення, але побудованою на доколоніальних засадах³.

З огляду на доколоніальні засади дослідники, в тому числі історик Л. Васильєв⁴, розрізняють декілька варіантів колоніальної експансії з характерними їм типами колоній. Перший варіант полягає в освоєнні незаселених чи малозаселених територій, внаслідок чого колонізатори складають компактну та домінуючу спільноту, утворюючи державу європейського зразка (до прикладу, заселення Нової Зеландії, Австралії та Північної Америки). Другий варіант –

¹ Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 4.

² Колоніалізм / В. П. Капелюшний // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-5764> (дата звернення: 16.02.2025)

³ Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 10.

⁴ Васильєв Л.С. История Востока: В 2 т.: Учебник по спец. «История». М: Высш. школа, 1998. 17-19 с.

колонізація територій з достатньо великою кількістю місцевого населення, яке має слабку державність та традиції, внаслідок чого утворюються гібридні держави з симбіозом культур (до прикладу, освоєння Латинської Америки)¹.

Третій варіант полягає у заселенні територій з несприятливими для колонізаторів умовами, однак з малорозвиненою чи відсутньою державністю, внаслідок чого, не дивлячись на свою меншість, завойовникам все ж таки вдається встановити свою владу (до прикладу, колонізація Африки, Індонезії, Океанії). І нарешті четвертий варіант – колонізація земель із сильною державністю та багатовіковою культурою, внаслідок чого колонізатори не мають можливості встановити свою владу та вимушені проводити тільки торгівельну політику. Однак в цьому варіанті є виключення, коли колонізаторам все ж таки вдається встановити своє панування внаслідок специфіки тієї чи іншої колонізованої цивілізації, зокрема міцності її державної влади, особливостей традицій або норм² (до прикладу, англійське завоювання Індії через її специфічну соціальну стратифікацію у вигляді варно-кастової системи, яка зумовила слабку політичну владу раджів).

Таким чином, важливим аспектом колоніалізму виступають доколоніальні засади колонізованих територій, зокрема географічні умови, чисельність місцевого населення, рівень цивілізаційного розвитку і тд., які в сукупності впливають на зміст колонізації та характер майбутнього колоніального утворення.

Колоніальна концепція складається з ряду форм та методів за якими здійснюється експансія. Найпростішою формою є переселенський колоніалізм³, який передбачає масове переселення частини метрополії до колоній, які незаселені або малозаселені, в останньому випадку корінне населення витісняється на прикордонні території, де поступово вимирає, як вже було згадано прикладом

¹ Васильев Л.С. История Востока: В 2 т.: Учебник по спец. «История».М.: Высш. школа, 1998. 17-18 с.

² Там само. 18-19 с.

³ Колоніалізм / В. П. Капелюшний // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-5764> (дата звернення: 16.02.2025)

слугує колонізація Нової Зеландії, Австралії та Північної Америки. Розрізняють збройний колоніалізм – територіальні захоплення шляхом колоніальних війн¹, коли супротив місцевого населення придушується військовою силою, до прикладу, французькі війни в Північній Африці та Індокитаї чи англійські – в Індії та Африці.

Достатньо вагомою формою є договірний колоніалізм, який передбачає укладання нерівноправних чи субсидіарних договорів, які так чи інакше встановлюють колоніальну залежність, зокрема як це було у випадку англійців з Індією та Китаєм². Інша форма колоніального поневолення – надання позик, які, за неможливості повернення, сплачуються територіальними поступками, зокрема на прикладі Ірану та Туреччини, які у зв'язку з цим перетворилися на напівколонії європейських держав. Своєрідним методом здійснення експансії виступає нееквівалентна торгівля, як це було у випадку створення Ліберії в Західній Африці, коли США придбали у місцевих вождів значні території за товари вартістю 50 доларів³.

З огляду на характер, цілі, форми та методи колоніальної експансії колоніальні утворення поділяють на декілька видів: експлуатаційні колонії (економічна експлуатація, низька колоніальна присутність та автократичний уряд), приморські анклави (непряме комерційне проникнення) та колонії-поселення (висока чисельність колоністів, використання дешевої землі та робочої сили, насадження нових форм політичного, соціального та культурного життя). В свою чергу колонії-поселення поділяються на тип «Нова Англія» (витіснення

¹ Колоніалізм / В. П. Капелюшний // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-5764> (дата звернення: 16.02.2025)

² Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII — друга половина XIX ст.). Київ: Либідь, 2007. 195 с.

³ Там само. 522.

корінного населення), «африканський» тип (використання місцевої робочої сили) та «карибський» тип (імпорт рабів)¹.

Важливо зазначити, що приклади колоніальної експансії пов'язані суто із європейськими завоюваннями, в чому і відображається ще один важливий аспект колоніальної концепції. Термін «колоніалізм» позначає та відображає саме європейську політичну систему, спрямовану на утримання та використання колоній у своїх політичних, військових та економічних інтересах². Ця систем в період з XVI по другу половину XX ст. поширила європейську гегемонію майже на весь світ, охоплюючи Америку, Австралію, Африку та Азію. Відтак французький економіст А. Жіро встановив, що в період найвищого розвитку європейської колоніальної експансії (після Першої світової війни) колоніальні володіння займали половину материків Землі, складаючи приблизно 2/5 населення планети (600 млн. осіб)³. Близько 20 європейських країн на початку XX ст. мали колоніальні володіння, серед них найбільшими були Великобританія, Франція, Німеччина, Іспанія, Італія, Португалія та Бельгія.

Колоніальна концепція тісно переплітається з таким поняттям як «імперіалізм», часто використовуючись як синонім один до одного, хоча різниця між ними все ж таки є. Імперіалізм визначається як державна політика спрямована на розширення влади шляхом безпосереднього військового завоювання або політичного, економічного та культурного контролю, внаслідок чого формується імперія⁴. І колоніалізм, і імперіалізм є формами експансії, які приносять стратегічну та економічну користь метрополії, однак імперіалізм може існувати у вигляді політичного чи економічного впливу, без безпосереднього контролю над

¹ Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 11-12.

² Троян С.С. Теоретико-концептуальні аспекти аналізу ідеології німецького колоніалізму. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Т. 14. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 426.

³ Girault A. Principes de colonisation et de législation coloniale, 1, 4th ed. (Paris: Larose, 1921), p. 17.

⁴ Імперіалізм / С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URL: <https://esu.com.ua/article-13271> (дата звернення: 18.02.2025)

територіями. Колоніальна політика є одним із проявів імперіалізму, однак імперіалізм як концепція є більш масштабним та комплексним явищем, направленим на застосування всіх сил для побудови та підтримки імперії.

В історіографії існує декілька підходів до вивчення колоніалізму, які, маючи свою теоретичну основу, по різному інтерпретують зміст та значення колоніальної експансії.

Євроцентричний підхід розглядає колоніалізм як цілком природне та позитивне явище, яке мало «цивілізаційну» місію, принісши процеси модернізації, економічного прогресу, культурного та наукового розвитку для «відсталих» народів. Представниками європоцентричного підходу виступають Ж. Е. Ренан, Дж. Р. Сілі, Т. Б. Маколей та ін. Французький дослідник Ж. Е. Ренан підтримував ідею «цивілізаційної місії» колоніальної експансії, вважаючи, що іноземне панування сприяє моральному та інтелектуальному розвитку «нижчих» неєвропейських культур¹. В свою чергу англійські історики Дж. Р. Сілі² та Т. Б. Маколей³ в своїх дослідженнях обґрунтовують британську експансію її необхідністю для розвитку та стабільності Британської імперії, а також «відсталістю» східних культур порівняно із Західною цивілізацією, особливо в галузях освіти та науки.

Марксистський підхід розглядає колоніалізм як форму експлуатації, яка виникла внаслідок пошуку нових ринків збуту через розвиток капіталізму та його тенденцію до розширення. Представниками марксистського підходу виступають К. Маркс, В. Ленін, Р. Люксембург та Е. Гобсбаум. На прикладі Індії К. Маркс стверджував, що іноземне панування, попри страждання та поневолення, має прогресивний характер, приносячи модернізацію «відсталому» феодальному

¹ Renan J. E. La Réforme intellectuelle et morale. Michel Lévy frères, 1871. 339 p.

² Seeley J. R. The Expansion of England. Little, Brown, 1922 [1883]. 359 p.

³ Macaulay T. Minutes on Education In India, Written in the Years 1835, 1836 and 1837. C.B. Lewis, at the Baptist Mission Press, 1862. 116 p.

суспільству, що в довгостроковій перспективі спричинить соціальну революцію¹. Особливий вплив на відхід від традиційного розуміння імперіалізму, внаслідок цього і колоніалізму, зробив В. Леніна, зазначивши в своїй роботі, що колоніалізм виникає внаслідок боротьби імперіалістичних держав за розподіл світу через формування монополістичного капіталізму².

Постколоніальний підхід досліджує колоніалізм з огляду на культурні аспекти європейської експансії, осмислюючи наслідки колоніального правління, зокрема культурне домінування, психологічне підкорення, проблеми ідентичності та взаємовідносини між колонізаторами та колонізованими. Представниками постколоніального підходу виступають Е. Саїд, Ф. Фанон, Г. Ч. Співак, А. Меммі та ін. Американський дослідник Е. Саїд в своїх роботах вказує, що орієнталізм, як західне уявлення про Схід, відображає стереотипний та принизливий образ східного світу, який нерозривно пов'язаний з імперіалістичною ідеологією, на формування та підтримку якої впливала і культура держав-колонізаторів³⁴. Науковиця Г. Ч. Співак в своїх роботах досліджує як колоніальна влада говорить від імені колонізованих, позбавляючи їх можливості висловлювати свою думку та діяти самостійно⁵. В свою чергу Ф. Фанон⁶ та А. Меммі⁷ зазначають психологічні наслідки колоніалізму, зокрема втрату ідентичності через глибоке пригноблення та расизм по відношенню до колонізованих.

Отже, колоніальна концепція полягає в масштабній та багатогранній системі панування європейських держав на рештою світу на початку XVI – другої половини XX ст., спрямовану на довготривале встановлення своєї влади над захопленими територіями та місцевим населенням шляхом різноманітних методів

¹ Marx K. On Colonialism: Articles from the New York Tribune and other writings, New York: International Publishers, 1972. 384 p.

² Ленин В. Империализм, как новейший этап капитализма, Петроград: Жизнь и Знание, 1917. 135 с.

³ Саїд Е. Орієнталізм. К.: «Основи», 2001. 511 с.

⁴ Саїд Е. Культура й імперіалізм. К.: «Критика», 2007. 608 с.

⁵ Spivak G. "Can the Subaltern Speak?" in C. Nelson and L. Grossberg (eds.), Marxism, 1988. 271-313 p.

⁶ Fanon F. Black Skin, White Masks. New York: Grove Press, 1952. 251 p.

⁷ Memmi A. The Colonizer and the Colonized. Beacon Press, 1965. 212 p.

внутрішнього та зовнішнього впливу, зокрема військового завоювання, політичного підпорядкування, економічної залежності та експлуатації, культурного домінування та ідеологічного контролю. Колоніальна політика виступає одним із проявів імперіалізму, покликаного на розбудову та збереження імперіалістичних держав. Колоніальне панування складається з низки форм та методів за якими здійснюється експансія, а на її характер впливають доколониальні умови колонізованих територій та народів. Визначення колоніальної концепції залежить від історіографічного підходу, через призму якого здійснюється дослідження (європоцентричного, марксистського чи постколониального).

1.2 Критерії колоніалізму: політичні, економічні, соціальні, культурні та ідеологічні аспекти

Попри численні дослідження, у науковій спільноті досі не встановлено чітких та загальноприйнятих критеріїв колоніалізму, адже кожен приклад колоніальної експансії має свої особливості, виступаючи унікальною ситуацією на яку впливали безліч факторів та обставин (доколониальні умови, географічна віддаленість, економічний стан, військова могутність, науково-технічний розвиток і тд). Окрім цього кожен підхід дослідження колоніалізму акцентує увагу на окремому аспекті цього явища (політичному, економічному, культурному чи ідеологічному), визначаючи його як головну ознаку. Однак, попри відсутність єдиних критеріїв, можливо виокремити спільні риси, притаманні більшості випадків, які виступають таким чином основними ознаками колоніалізму.

Одним із головних критеріїв колоніалізму є його політична складова – система відносин «метрополія-колонія», яка направлена на встановлення та підтримку контролю над колонізованими територіями шляхом політичної нерівноправності, внаслідок насильницького позбавлення колоній суверенітету. Як зазначає американський соціолог Джуліан Го в основі колоніалізму лежить монополізація політичної влади іноземною державою, яка підпорядковує собі

території та народ, ставлячи його у юридично неповноцінне становище¹. Відповідно до цього колонізовані території отримують особливий правовий статус, який відрізняється від становища повноцінних територій метрополії, закріплюючи таким чином їх політичну несамостійність.

Головною складовою системи відносин «метрополія-колонія» є забезпечення колоніального правління, яке здійснюється через формування колоніальної держави із відповідним адміністративним апаратом, що представляє та захищає інтереси метрополії. Виокремлюють три основних форми колоніального правління: режим поселення меншин, бюрократично-патримоніальна держава та проконсульська автократія². За змістом колоніальна держава виступала не просто розширенням політичної влади метрополії на захопленні території, а окремою політичною формою сама по собі, що визначало її подвійний характер – підлеглий і водночас всемогутній, з автократичною централізацією влади нагорі та принципом «розділяй і володарюй знизу»³.

Одним із ключових і першочергових завдань колоніальної держави було встановлення та підтримка законності своєї влади, що дозволяло організувати злагоджене керівництво над територіями та контроль над місцевим населенням. З цією метою колоніальна адміністрація впроваджувала нові правові системи, адміністративні органи та суди, покликані служити інтересам метрополії та підтримувати колоніальне правління. Яскравим прикладом цього є кримінальний кодекс Індії⁴, впроваджений в 1860 р. британською колоніальною владою та розроблений під керівництвом Т. Маколя, який сприяв збереженню та укріпленню колоніального порядку. За ним будь-яка критика колоніальної влади,

¹ Go J. Reverberations of Empire: How the Colonial Past Shapes the Present. *Social Science History*. 48, 2024. P. 1–18.

² Osterhammel J. *Colonialism: A Theoretical Overview*, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 53.

³ Там само. P. 58.

⁴ Indian Penal Code. 1860. <https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/4219/1/THE-INDIAN-PENAL-CODE-1860.pdf> (дата звернення: 26.02.25)

опозиційні політичні рухи та протести трактувалися як «підбурювання населення» та «зрада», проти чого застосовувалися суворі каральні заходи.

Нерівноправність відносин між метрополією та колонією простежується в подвійному колоніальному праві, який створював дуалізм громадянства: з одного боку закони для колонізаторів, які отримують права та привілеї, а з іншого – окремі закони для місцевого населення, які отримують нагляд та контроль¹. Такий поділ зміцнював соціальну ієрархію, класифікуючи корінних жителів як підданих, а не як рівноправних громадян² та закріплюючи юридичну нерівність. Показовим прикладом слугує французький кодекс законів для корінного населення «Code de l'indigénat», створений 1881 року та запроваджений в Алжирі, Французькій Західній Африці, Сомалі, Камеруні та інших колоніях. Кодекс визначав покарання, податки та примусову працю для місцевого населення, при цьому передбачав певну внутрішню автономію у вигляді звичаєвих судів та здобуття, за вестернізацію, особливого статусу «*évolué*», який надавав більше привілеїв³.

Іншою особливістю колоніальної держави є процес співпраці корінного населення з колоніальною адміністрацією, в якому кожна зі сторін мала різні причини та наміри. На етапі завоювання, не маючи можливості існувати великий проміжок часу лише за рахунок примусу, колоніальна влада шукала військових союзників серед місцевого населення, особливо доколоніальної еліти, яка мала визнану політичну легітимність, місцеві механізми влади та соціальний статус. Вже при становленні колоніальної держави адміністрація використовувала союз із місцевим населенням для отримання інформації, ресурсів, інколи – адміністративної роботи. В свою чергу корінне населення, чие існування

¹ Mamdani M. *Citizen and Subject: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*. Princeton: Princeton University Press, 1996. P. 23.

² Go J. *Reverberations of Empire: How the Colonial Past Shapes the Present*. *Social Science History*. 48, 2024. P. 1–18.

³ Merle I. *Retour sur le régime de l'indigénat: Genèse et contradictions des principes répressifs dans l'empire français*. *French Politics, Culture & Society*. 2002. Vol. 20, № 2, 70-93 pp.

знаходилося під загрозою через новий режим з переважаючою силою, використовувала співпрацю як стратегію виживання¹.

Наступним визначальним критерієм колоніалізму є його економічна складова, яка ґрунтується на експлуатації природних ресурсів, використанні дешевої робочої сили, примусовій праці, односекторній моделі економіки та нерівноправній торгівлі, що сприяють перебудові та підпорядкуванні місцевої економіки інтересам метрополії.

Основною метою колоніальної економіки є експлуатація колонії задля збагачення метрополії, що передовсім визначається експортом ресурсів, таким чином інтегруючи колонію у світову економіку не як рівноправного учасника, а як «постачальника». Німецький економіст та соціолог А. Г. Франк зазначає, що в основі колоніалізму лежить систематичне перенаправлення з колонії до метрополії ресурсів, від сировини до робочої сили та капіталу, в рамках асиметричної економічної системи².

Для реалізації поставленої мети, в основі колоніальної економіки лежало використання дешевої робочої сили за рахунок примусової праці – від рабства до підневільної праці, що проходило в небезпечних умовах, насильстві та несправедливій оплаті³. В свою чергу посилення експортного потенціалу колоній колоніальна влада здійснювала за рахунок реалізації інфраструктурних проектів, фінансуючи будівництво залізниць, доріг, портів, каналів та зв'язку.

Колоніальна влада хоча і не перешкоджала, однак і не підтримувала індустріалізацію колоній, орієнтуючись лише на первинний сектор економіки. Сільське господарство виступало одним із головних інструментів економічної експлуатації колоній, перебудовуючись згідно інтересів метрополії та змінюючи

¹ Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 65.

² Frank A. G. World Accumulation, 1492–1789. New York: Monthly Review Press, 1978. P. 12.

³ Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 74.

місцеву традиційну аграрну систему¹. Відповідно до цього сільське господарство колоній зазнало процесів переорієнтації на експорт, аграрної комерціалізації, експропріації землі, переходу від колективної до приватної форми власності, оподаткування та зниження соціального статусу селянства. Орієнтуючись на європейський ринок та експорт тільки певних продуктів, необхідних метрополії, колоніальна влада штучно обмежувала економічну диверсифікацію, нав'язуючи колоніям монокультурну модель господарства².

Колоніальна аграрна система складалася з двох форм підприємництва – фермерського господарства та плантації. Якщо в основі фермерського господарства закладено обробку власної чи орендованої землі сім'єю або невеликою групою працівників, то вже під плантацією розуміється велике підприємство з масштабним фінансуванням, технічним обладнанням та великою кількістю найманих робітників під керівництвом іноземного власника³. Плантація була досить поширеною формою підприємництва колоній, особливість якої полягала у активному використанні рабської праці, постійній зміні робітників, масштабній організації, суворому розкладі виробництва, високому авторитеті власника та виключно експортному характері⁴.

Особливістю колоніальної економіки була також нерівноправна торгівля, яка, знаходячись під владою колоніальної адміністрації та іноземних підприємців, забезпечувала вигоду метрополії та закріплювала зовнішньоекономічну залежність колонії. Колоніальна адміністрація встановлювала монополію на зовнішню торгівлю, усуваючи будь-яку конкуренцію та змушуючи колонію вести торгівлю виключно з метрополією, яка диктувала дешевий експорт та дорогий

¹ Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 74.

² Walter R. How Europe Underdeveloped Africa. London: Bogle-L'Ouverture Publications, 1972. P. 205.

³ Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 76.

⁴ Curtin P. D. The Rise and Fall of the Plantation Complex: Essays in Atlantic History (Cambridge and New York: Cambridge Univ. Press, 1990. 11-13 pp.

імпорт продукції¹. Як зазначає британський історик Д. Фільдхаус, ця тактика виступала не лише інструментом економічної вигоди, але й механізмом політичного контролю, який прив'язував колонію до центру та формував структурну нерівність².

Іншим вагомим критерієм колоніалізму виступає його соціальний вимір – етнічно та культурно неоднорідне суспільство, соціальні структури якого вступали в контакт, але тримали етносоціальну дистанцію, не змінюючи один одного та не набуваючи міжкультурного характеру³. Причини етносоціального дистанціювання полягали в ідеологічній (ідеї європоцентризму, «цивілізаційної місії» та «відсталості» місцевого населення) та економічній (експлуатація ресурсів та примусова праця створювали пряме підпорядкування корінного населення колонізаторам, що унеможливлювало формування партнерських відносин на рівних) складовій колоніалізму.

Головними інструментами етносоціального дистанціювання виступали процеси соціальної стратифікації, расової дискримінації та сегрегації в колоніальному суспільстві, за якими колонізатори, як представники європейської цивілізації, посідали найвищі шабля ієрархії, а корінне населення за своєю расою, релігією та культурою – найнижчі. Як зазначає антрополог та історик Е. Л. Столар, в основі соціального порядку колоній лежало саме інституціоналізоване переконання європейців в своїй расовій та культурній перевазі⁴. Расова сегрегація та соціальна стратифікація простежувалися в різних формах та видах – юридичних правах, місці проживання, доступу до ресурсів, правосудді, ринку праці, освіті і тд., закріплюючи таким чином колоніальну ієрархію.

¹ Wallerstein I. *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974. P. 95.

² Fieldhouse D. K. *Economics and Empire 1830–1914*. Ithaca: Cornell University Press, 1973. P. 68.

³ Osterhammel J. *Colonialism: A Theoretical Overview*, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 85.

⁴ Stoler A. L. *Carnal Knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Rule*. Berkeley: University of California Press, 2002. P. 28.

Британський колоніальний службовець та історик Дж. С. Фернівалл розробив концепцію «множинного суспільства», яка відображає особливість колоніального соціального виміру. За цією теорією суспільство з декількох соціальних елементів, проживаючи разом може не змішуватися в одну політичну одиницю, через недостатню кількість об'єднуючих зв'язків, утримуючись лише за рахунок спільних економічних інтересів та сили держави, переслідуючи при цьому власні цілі та цінності¹.

Не менш важливим критерієм виступає культурний аспект колоніалізму, який ґрунтується на пригніченні, трансформації чи викорененні місцевих культур під тиском домінуючої європейської культури. Колоніальна культурна політика, під впливом ідеологічного чинника, реалізовувала переінтерпретацію місцевих культур, визначаючи їх як «нижчі», «відсталі», «регресивні» та «варварські»². Натомість колоніальна влада різними засобами та методами запроваджувала в галузі культури європейську модель – європейські цінності, світогляд, мови, освіту та релігію, як складники «вищої» та «цивілізованої» культури. Відповідно до цього колоніальний період став важливим етапом у глобальному процесі вестернізації³, культурно модифікуючи колонізовані корінні культури.

Впровадження колоніальної культурної політики розпочиналося з найважливішого рівня етнічної та культурної приналежності – мови. Колоніальна влада активно витісняла місцеві мови шляхом впровадження мови метрополії як єдиної у сфері права, управління, освіти і тд., таким чином роблячи з неї символ приналежності до «цивілізації» до якої потрібно прагнути⁴. Однак при цьому колоніальне мовне питання містило суперечності щодо доцільності повної заміни місцевих мов європейськими, адже таким чином місцеве населення мало

¹ Furnivall J. S. *Netherlands India: A Study of a Plural Economy*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1944. P. 446.

² Саїд Е. *Орієнталізм*. К.: «Основи», 2001. 30 с.

³ Osterhammel J. *Colonialism: A Theoretical Overview*, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 95.

⁴ Ngũgĩ wa Thiong'o. *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*. Nairobi: East African Publishers, 1986. P. 16.

можливість отримати доступ до «хибних» ідей і наблизитись до статусу колонізаторів, тому в більшості випадків вивчення мови метрополії дозволялося на мінімальному рівні, необхідному для нижчої державної служби¹.

Важливим напрямком колоніальної культурної політики була освіта, яка виступала основним інструментом поширення «правильних» знань та європейських цінностей, формуючи освічені та лояльні до колоніального порядку верстви корінного населення. Як зазначає індійська професорка американського походження Г. Вішванатан, колоніальна школа була не нейтральним інструментом поширення знань, а механізмом формування колоніального суб'єкта – покiрного та вдячного². Колоніальні освітні заклади поділялися на державні, місіонерські та приватні, варіюючись від простих зборів до зразкових шкіл³. Колоніальна педагогіка була здебільшого обмеженою, пропонуючи для корінного населення тільки «потрібні» для них знання та зневажливо ставлячись до місцевих наукових здобутків, історії та культури.

Культурна політика реалізовувалася також в намаганні християнізувати корінне населення за рахунок місіонерської діяльності, яка виступала посередником між колоніальною владою та місцевим населенням. Однак цей процес, нехтуючи особливостями давніх місцевих релігійних вірувань, часто зустрічав опір, внаслідок чого релігійна колонізація розвивалася у чотирьох напрямках: примусове придушення місцевих релігій та християнізація; самохристиянізація та формування корінних церков; симбіоз християнства з місцевими віруваннями; зміцнення позицій місцевої релігії⁴.

Відповідно загальна мета колоніальної культурної політики полягала не стільки в самій культурній асиміляції, скільки в маргіналізації місцевих культур та

¹ Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 100.

² Viswanathan G. Masks of Conquest: Literary Study and British Rule in India. New York: Columbia University Press, 1989. P. 11.

³ Jürgen Osterhammel, Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 100.

⁴ Там само. P. 97-99.

насадженні «чужого» способу мислення. Ця тактика призводила до втрати ідентичності та почуття меншовартості, що стимулювало перетворення підкореного в «іншого» себе, формуючи у нього покірну свідомість¹.

Останнім критерієм колоніалізму виступає його ідеологічна складова, яка обґрунтовувала, легітимізувала та виправдовувала експлуатацію та колоніальну експансію в очах як місцевого населення, так і міжнародної спільноти. Ідеологічні наративи колоніалізму формувалися на основі теорій європоцентризму, расизму, соціал-дарвінізму та християнського порятунку, однак провідну роль відіграла ідея «цивілізаційної місії». Колоніальна влада формувала принизливий та стереотипний образ корінного мешканця як «іншого», протиставляючи його «вищому», «прогресивному», «раціональному» та «цивілізованому» європейцю². Використовуючи ці образи та культурну «вищість» Європи, колоніальна експансія обґрунтовувалося гуманітарною риторикою як акт «порятунку», що принесе «світло», «освіту» та «цивілізацію» поневоленим народам.

Отже, аналіз основних критеріїв колоніалізму дозволив виявити глибоку складність та багатогранність цього історичного явища. Політичні, економічні, соціальні, культурні та ідеологічні аспекти колоніалізму сформували взаємопов'язану та комплексну систему європейського домінування, спрямовану на повне підпорядкування та експлуатацію. Політичним критерієм колоніалізму є встановлення прямого чи не прямого контролю над колонізованими територіями з нерівноправними відносинами, змінюючи минулу структуру влади. Економічний критерій розрахований на експлуатацію природних та людських ресурсів, трансформуючи місцеву економічну систему. Соціальний аспект колоніалізму визначається створенням чіткої ієрархії в якій корінне населення займає нижчу сходинку, через етносоціальне дистанціювання та її інструменти втілення – расову дискримінацію та соціальну стратифікацію. Культурний критерій полягає у

¹ Frantz F. *Black Skin, White Masks*. New York: Grove Press, 1952. P. 18.

² Саїд Е. *Орієнталізм*. К.: «Основи», 2001. 30 с.

втраті культурної самоідентичності корінних народів, внаслідок витіснення місцевих культур через нав'язування європейських традицій, що обґрунтовується ідеологічним аспектом колоніалізму – «цивілізаційною місією».

1.3 Класичний європейський колоніалізм XV – другої половини XX ст.

Класичний європейський колоніалізм виступає тривалим історичним процесом, що охоплює період від початку Великих географічних відкриттів у XV ст. до активізації національно-визвольних рухів в колонізованих країнах, розпаду європейських імперій та початку деколонізації в другій половині XX ст.

Каталізатором розвитку колоніальної форми експансії став початок у XV ст. епохи Великих географічних відкриттів – періоду відкриття європейцями нових земель, народів та морських маршрутів до Америки, Африки, Азії та Океанії. Відкриття нових земель та контакт з новими цивілізаціями зумовили доступ до великої кількості ресурсів (як природних, так і людських), встановлення європейської монополії на торгівлю, захоплення контролю над стратегічними шляхами, формування расових та культурних уявлень про перевагу європейців¹.

Процеси та наслідки Великих географічних відкриттів зумовили в країнах Західної Європи в XV ст. значні економічні зміни, які стали причинами розвитку колоніальної форми експансії та формування світової колоніальної системи. В цей період розпочалися активні модернізаційні процеси, що супроводжувалися розвитком ринково-капіталістичних відносин та накопиченням капіталу, розвитком промисловості та торгівлі, зростанням міст і товарності сільського господарства.²

¹ Вітер І.І. Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації // Наукове мислення: збірник статей учасників двадцять восьмої всеукраїнської практично-пізнавальної інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього» (25 березня – 4 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 38.

² Ілляшенко Ю. Лисенко А. Світова колоніальна система: чинники формування та становлення в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.). Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 27. Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 156.

Відповідно активний розвиток капіталізму в європейських країнах зумовив необхідність пошуку нових ринків збуту, а розвиток промисловості та зростання товарності сільського господарства вимагали більшої кількості сировини та дешевої робочої сили, які Європа самостійно не могла забезпечити. Розпад феодалних відносин в цей період, який супроводжувався феодалною роздробленістю та зубожінням¹, зумовив пошук нових земель з високими ресурсними та торгівельними можливостями. Попит на універсальний на той період товар – золото – також дав поштовх до пошуку нових земель з високим рівнем збагачення. В свою чергу тенденція накопичення капіталу зумовила пошук вигідних пропозицій інвестування, які б забезпечили високі прибутки при дешевому капіталовкладенні.

Важливим наслідком Великих географічних відкриттів, який вплинув на причини формування колоніалізму, стала так звана «революція цін», спричинена великим припливом дорогоцінних металів до Європи. Цей процес підвищення товарних цін відіграв помітну роль у розкладі феодалної системи та формуванні капіталістичного господарства², при цьому, спровокувавши боротьбу за нові ринки збуту, загострив міжнародні відносини.

Окрім економічних причин, достатньо вагому роль зіграли політичні чинники – становлення великих централізованих держав, які мали ресурси для збройних експедицій та фінансування утворення колоніальних володінь. В свою чергу процес переходу до наступної стадії централізованої держави – абсолютної монархії, вимагав великих коштів на її становлення та утримання³. Економічні процеси в країнах Західної Європи в XV ст., які викликали активізацію боротьби та напруження в міжнародних відносинах, спровокували конкуренцію в отриманні

¹ Ілляшенко Ю. Лисенко А. Світова колоніальна система: чинники формування та становлення в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.). Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 27. Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 156.

² Вітер І.І. Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації // Наукове мислення: збірник статей учасників двадцять восьмої всеукраїнської практично-пізнавальної інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього» (25 березня – 4 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 38.

³ Там само. С. 156.

колоніальних володінь, що викликало долучення більшої кількості держав до колоніальної експансії.

Таким чином, завдяки відкриттю нових земель в період Великих Георгафічних відкриттів, комплекс економічних та політичних чинників, в основі яких лежав пошук нових ринків збуту, пришвидшення процесу нагромадження капіталу та підвищення політичного статусу, став причиною формування колоніальної форми експансії, яка задовольняла ці прагнення.

Важливо зазначити, що період європейського колоніального панування був не лінійним процесом, а множинністю колоніальних режимів – паралельним розвитком окремих великих колоніальних імперій, в якому колоніальні режими тісно контактували та змінювали один одного¹.

Ця множинність колоніальних режимів ускладнює періодизацію класичного європейського колоніалізму, однак для орієнтації в цьому історичному процесі дослідники, зокрема німецький історик Ю. Остерммагель², виокремлюють шість періодів, які відображають загальні тенденції розвитку колоніалізму.

Перший період європейського колоніалізму припадає на 1520-1570 рр., позначаючи початок формування світової колоніальної системи зі становленням трансатлантичної торгівлі, розбудовою іспанського та португальського колоніальних режимів. Після відкриття Америки та шляху до Індії, Іспанія та Португалія закріпили свій контроль над новими територіями та розподілили сфери впливу – Іспанія зосередилася на Америці, а Португалія на морській торгівлі в Індії, Африці та Південно-Східній Азії³. Після завоювання імперії інків та ацтеків іспанці організували свої колонії у віце-королівства, вдосконаливши бюрократичну організацію та впровадивши систему енком'єнда, яка полягала у

¹ Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 28.

² Там само. P. 28.

³ Вітер І.І. Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації // Наукове мислення: збірник статей учасників двадцять восьмої всеукраїнської практично-пізнавальної інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього» (25 березня – 4 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 39.

виплаті податку та виконанні повинності, що з часом призвели до повного знищення місцевих цивілізацій¹. В свою чергу португальці, закріпившись особливо в Індії, проводили колоніальне панування через створення торгових факторій².

Другий період європейського колоніалізму охоплює 1630-1680 рр., позначаючи становлення карибської плантаційної економіки, а також зміцнення позицій англійського, французького та голландського колоніальних режимів. На цьому етапі активно розвиваються Ост-Індські компанії – британська (1600р.), голландська (1602р.), португальська (1628р.) та французька (1664)³. Розвиток торгових компаній сприяв європейському закріпленню у Карибському басейні, Північній Америці та Індії, що вплинуло на активну інтеграцію колонізованих регіонів в міжконтинентальну торгівлю як «постачальників» та «виробників». Згідно цього колоніальна економіка стала більш організованою, переорієнтовуючись на експортні галузі виробництва та вдосконалюючи форму невольної праці, що набула рис плантаційного підприємства⁴.

Третій період європейського колоніалізму припадає на 1760-1830 рр., характеризує перехід від торгівельного до імперіалістичного європейського панування з кризовими тенденціями. На цьому етапі іспанський та французький колоніальні режими зазнали кризи, спричиненої хвилею революційних повстань за свободу колоній в регіоні Латинської Америки та Карибського басейну⁵. В цей час Велика Британія, після перемоги при Плесі 1757 р., встановила контроль над Бенгалією. Надалі, за рахунок поступових військових кампаній та нерівноправних договорів, британці закріпили своє панування в Індії, розпочавши правове

¹ Lewis H. *The Spanish Struggle for Justice in the Conquest of America*. University of Pennsylvania Press, 1949. P. 247.

² Subrahmanyam S. *The Portuguese Empire in Asia, 1500–1700: A Political and Economic History*. Wiley-Blackwell, 1993. P. 320.

³ Subrahmanyam S. *The Portuguese Empire in Asia, 1500–1700: A Political and Economic History*. Wiley-Blackwell, 1993. P. 320.

⁴ Osterhammel J *Colonialism: A Theoretical Overview*, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 30.

⁵ Stuchtey B. "Colonialism and Imperialism, 1450–1950." *European History Online*. 2011. URL: <https://d-nb.info/1031400591/34> (дата звернення: 01.03.2025)

врегулювання та встановлення бюрократичної адміністрації в регіоні. На цьому етапі для підпорядкування корінного населення розпочалося формування ідеологічної та культурної політики колоніалізму. Згідно цього встановлення колоніального режиму можна представити схемою «торгівельна монополія – військове домінування – стабілізація уряду – соціальна та культурна політика»¹.

Четвертий період європейського колоніалізму охоплює 1880-1900 рр., позначаючи нову інтенсивну хвилю колоніального поневолення Азії та Африки – «новий імперіалізм». На цьому етапі наявність колоніальних володінь перетворюється в маркер престижу та статусу держави, формуючи колоніальну гонку європейських держав, до якої приєднується і Німеччина. Згідно цього Берлінська конференція 1884-1885 рр. регламентувала європейську колоніальну експансію, встановивши принцип «ефективної окупації», формалізувавши та прискоривши поділ Африки, відомий як «Scramble for Africa»². Відповідно протягом наступних 10 років відбулася інтенсивна експропріація цілого континенту, внаслідок чого залишилось лише 5 незалежних африканських держав. Європейські країни домовилися про взаємне визнання колоній та сфер впливу, поділивши регіон «на папері»³, нехтуючи вже історично сформованими кордонами та етнічним розселенням.

П'ятий період європейського колоніалізму припадає на 1900-1930 рр., характеризується парадоксальним розвитком колоніалізму – розширенням, але поступовим втрачанням авторитету. В цей період відбувся новий сплеск колонізації, оформлений мандатною системою Ліги Націй, за якою території Османської імперії (група «А»), колишні німецькі колоніальні володіння в Західно-Центральній Африці (група «В») та в Південно-Західній Африці та

¹ Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 32.

² Копійка. В. В. Берлінська конференція 1884-85 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. К: Знання України, 2004. Т.1.104 с.

³ Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 32.

Океанії (група «С») були розділені між державами-переможницями для колоніальної «опіки»¹. На противагу колоніальному розширенню розпочалася активізація націоналістичних рухів антиколоніального характеру, які підтримував інтелектуальний супротив, особливо в регіоні Індії та Єгипту.²

Шостий період європейського колоніалізму охоплює 1945-1960 рр., позначаючи кінець епохи класичного європейського колоніалізму, який ознаменував розпад колоніальних імперій та масштабні процеси деколонізації. Внаслідок розвитку антиколоніальної опозиції, зміцнення національної економіки та формування військових підрозділів в самих колоніях, а також економічних труднощів в метрополіях та міжнародної напруженості, після Другої світової війни у колоніальних країнах розпочалися визвольні рухи. За ефектом доміно, один за одним, незалежність здобули країни Південно-Східної Азії та Близького Сходу, далі – країни Північної та Тропічної Африки, за ними – Південна Африка. Розпад колоніальної системи держави-метрополії проходили по різному, до прикладу, Франція проводила низку невдалих колоніальних війн за Алжир та Індокитай, натомість Велика Британія, створивши Націю Співдружності, змогла зберегти прихований контроль над колишніми володіннями. Хоча в цей період відбувся фактичний крах колоніалізму, однак система залежності зберіглася, трансформуючись в неокolonіалізм, за яким постколоніальні держави і досі відчувають економічну та соціокультурну залежність³.

Отже, класичний європейський колоніалізм XV – другої половині XX ст. постає складним та довготривалим історичним процесом, який змінив карту світу та спричинив геополітичні трансформації, що вплинуло на загальний світовий розвиток. Виникнення колоніальної форми експансії було продиктовано

¹ Пархомчук О. С. Мандатна система // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. К: Знання України, 2004. Т.2. с. 667.

² Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. P. 32.

³ Cooper F. Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History. Berkeley: University of California Press, 2005. P. 45.

сукупністю причин та передумов, які лежать в економічній та політичній сфері розвитку тогочасної Західної Європи. В свою чергу аналіз періодизації загальних тенденцій історії європейського колоніалізму дав змогу простежити етапи становлення, розквіту, стабільності та занепаду колоніальної практики, що демонструє еволюцію цього явища у відповідь на глобальні політичні, економічні та ідеологічні зміни.

РОЗДІЛ II. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ ЯК ПОТЕНЦІЙНА РАННЯ ФОРМА КОЛОНІАЛІЗМУ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ВОЄННИХ КАМПАНІЙ

Хрестові походи закарбувалися в історії як релігійні війни, санкціоновані та керовані католицькою церквою, що проводилися на території Європи та Близького Сходу у XI – XIII століттях, з метою боротьби проти «невірних» та відновлення контролю християн над Святою Землею, зокрема Єрусалимом. Військові кампанії були відповіддю на загрозу з боку мусульманського світу, при цьому результатом сукупності інших вагомих факторів, зокрема зниження авторитету папства, внутрішньої політичної нестабільності в Європі та соціально-економічних інтересів середньовічного суспільства. Релігійні війни стали апогеєм західно-східних відносин, масштабною боротьбою двох протилежних світів, яка вплинула на світову геополітичну ситуацію та міжкультурну взаємодію. Відповідно хрестові походи стали важливим епізодом середньовіччя та провідною темою медієвістики, яка відображає, окрім релігійного протистояння, тогочасні соціальні трансформації, культурну інтеграцію, політичну боротьбу та економічні процеси у світі. Для дослідження будь-якого аспекту хрестових походів необхідно розуміти причини, передумови, характер та зміст військових кампаній, які безпосередньо відображали чи впливали на ті чи інші процеси хрестоносного руху.

2.1 Причини та передумови хрестових походів

Передумови початку хрестових походів сформувалися в обох частинах світу, на Заході та Сході, ще задовго до початку воєнних кампаній. Свята Земля, яка розташована у Західній Азії, між річкою Йордан та Середземним морем, зі центральним стародавнім містом Єрусалимом, була священною одразу для послідовників трьох авраамічних релігій: юдаїзму, християнства та ісламу. Тут розташовувалися священні релігійні місця та пам'ятки, зокрема, Храм Гробу

Господнього – місце страждань і воскресіння Ісуса Христа, Храмова гора – територія колишнього Єрусалимського храму, Купол скелі – місце молитви та сходження пророка Маухаммеда на небеса. Відповідно Свята Земля була бажаною територією для багатьох держав, які сповідували ту чи іншу авраамічну релігію, таким чином аргументуючи свої права на неї.

В VI ст. більшість арабських племен Аравійського півострова об'єдналися під прапором нової релігії, проповідованої пророком Мухаммедом. Прийняття ісламу викорінило різні племінні вірування і дало змогу створити єдину мусульманську державу – Арабський халіфат¹, яка швидко розпочала масштабні завоювання. Так в ході мусульманського завоювання Леванту, в 637 р., після річної облоги, араби завоювали священне місто Єрусалим², знайшовши підтримку серед місцевих юдеїв і християн. Головна причина підтримки місцевими жителями мусульманської експансії полягала в толерантній релігійній політиці нової влади, яка не застосовувала насильницької ісламізації, а лише вимагала лояльного ставлення та сплату джизії – податку з іновірця³.

Внутрішня боротьба в ісламському світі спричинила постійну зміну правлячих династій, однак незмінним залишалася політика релігійної лояльності. Виключенням стало правління халіфа Хакіма з династії Фатимідів, який належав до радикальної течії ісламу – ісмаїлізму. З 1004 р. халіф Хакім запровадив систематичні гоніння за представниками немусульманських віросповідань, заборонив проведення публічних богослужінь та вів спеціальні розпізнавальні знаки для іновірців. За наказом халіфа було знищено низку храмів та синагог, зокрема в 1009 р. було зруйновано храм Гроба Господнього⁴, що стало великою втратою для всього християнського світу. Важливо зазначити, що в майбутньому

¹ Большаков О. История Халифата: в 3-х т. / О. Большаков. Т. 1. М., 1993. 570–633 с.

² Дженкіс С. Стисла історія Європи. Від Перикла до сьогодення/ Саймон Дженкіс; Пер. з англ. В.Горбатька. К.: Вид. груп КМ-БУКС, 2022. 54 с.

³ История ат-Табари. Перевод с арабского В. И. Беляева, О. Г. Большакова, А. Б. Халидова Ташкент: Фан, 1987. 442 с.

⁴ Васильев А. А. История Византийской империи/ Пер.с англ.А.Г.Грушевой. СПб. : Алетейя, 2000. 626 с.

політика гонінь та переслідувань християн під час правління Хакіма стане одним із аргументів католицької церкви розпочати хрестові походи.

В XI ст. на політичній арені Близького Сходу з'явилася нова могутня військова сила – султанат Великих Сельджуків, тюрків-сельджуків, представників тюркських племен огузів. Заснувавши власну державу, турки масово прийняли іслам сунітського напрямку та розпочали масштабне підкорення регіону¹. Внаслідок вдалої битви з візантійцями при Манцикерте сельджукам відкрився шлях на захід, де вже в 1073р. вони відвоювали в арабів Єрусалим². Про політику тюрків-сельджуків щодо християн на завойованих землях зберіглися суперечливі свідчення. Так мусульманські джерела розповідають про збереження сельджуками принципу лояльності та відмови від насильної ісламізації³, в свою чергу європейські джерела, зокрема архієпископ Вільгельм Тирський, свідчать про гоніння християн, руйнування храмів та встановлення занадто високих податків для паломників⁴.

Наприкінці XI ст. в Південно-Західній Азії, зокрема на Святій Землі, склалася ситуація багатовладдя, коли на території Сирії та Палестини претендували одразу три взаємно ослаблені сили – Фатимідський халіфат, султанат Великих Сельджуків та від'єднаний від нього султанат Сельджуків Рума. Жодна з цих держав не могла забезпечити належний контроль над територією, що призвело до конфронтації в регіоні та послаблення захисту Єрусалима⁵.

Тим часом в Західній Європі впродовж X-XI ст. остаточно сформувалася та укріпилася класична феодальна система з її характерними рисами. З праці північно-французького єпископа Адальберона Ланського відомо, що в цей час постала основна структура середньовічного суспільства тричленової форми, яка

¹ Гордлевский В. А. Гос-во Сельджукидов М. Азии // М.-Л.: «Тр. ИВ РАН», 1941. 22-25 с.

² Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019. 48 с.

³ Там само. 51 с.

⁴ Вильгельм Тирский. История деяний в заморских землях (пер. М. Стасюлевича) // История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых. Том III. СПб, 1887. 116 с.

⁵ Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019. 53 с.

включала в себе три стани: «oratores» – ті, хто моляться; «bellatores» – ті, хто воюють; «laboratores» – ті, хто працюють¹. Кожен стан зіграв свою роль у хрестових походах, але особливим елементом стало лицарство – стан професійних воїнів, що склали основу військової сили майбутніх кампаній.

Децентралізаційні процеси та феодалізація суспільства на межі X-XI ст. спричинили нестримне зростання лицарського стану, незаможна частина якого влаштувала сутички за здобич, тероризуючи місцеве населення. Католицька церква намагалася врегулювати відносини в суспільстві, створивши рух «Божого миру», згідно якого від лицарів вимагалася не причиняти шкоду мирному населенню. З розвитком руху утворилися спеціальні об'єднання, що контролювали збереження миру під час церковних свят та на територіях «вічного миру», де діяла заборона проведення війн².

Незабаром було запроваджено політику ««виштовхування» злочинних елементів на околиці Європи, яка полягала в залученні лицарів до «священних війн». Католицька церква направила лицарів проти іновірців на захоплених європейських територіях, що дозволило стримувати лицарську силу та направляти її в інтересах папства, натомість лицарям дарувалися землі та відпущення гріхів. Перемоги в перших священних війнах в Південній Італії та на Піренейському півострові³ укріпили авторитет католицької церкви, ставши своєрідною підготовкою та передвісником майбутніх хрестових походів.

Причини початку хрестових походів пов'язані з передумовами зазначеними вище та процесами всеохоплюючого політичного, економічного та соціального розвитку, які переживала Західна Європа в XI ст. під час закріплення феодального ладу. Основна причина релігійного характеру, яка стала ідеологічним підґрунтям воєнних кампаній, полягала у звільненні Святої Землі, передовсім Єрусалима та

¹Adalberonis Carmen ad Rotbertum regem. URL: https://la.wikisource.org/wiki/Carmen_ad_Rotbertum_Regem (дата звернення: 02.10. 2024)

² Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019. 17 с.

³ Альтамира-и-Кревеа Р. История Средневековой Испании. Т. I. М., 1951. 147-169 с.

храму Гроба Господнього, від мусульманського панування. Ця задача стала гаслом всієї Європи ще на декілька століть, не втрачаючи актуальності та розголосу. Католицька церква закликала повернути священні християнські землі, мотивуючи захистом паломників і звільненням християнського населення регіону, яке за свідченням папства потерпало від мусульманського гніту¹. В майбутньому, набувши масштабнішого характеру, боротьба спрямувалася проти всіх іновірців, охоплюючи язичників, єретиків та мусульман.

Однак окрім ідейного аспекту, важливо зазначити про зацікавленість католицької церкви у зміцненні власного впливу та поширенні його за межі Європи. Ставши головним творцем ідеологічної та державно-правової феодальної доктрини, церква мала на меті політично згуртувати весь західноєвропейський феодальний світ в єдину теократичну державу на чолі з Папою². Відповідно коли в XI ст. стала помітною тенденція поширення ісламу, у відповідь на мусульманську загрозу виникла ідея об'єднання всього християнського світу під егідою папства та масштабного навернення до католицизму. Варто звернути увагу, що військові кампанії вбачалися для папства також приводом для налагодження зв'язків із православною Візантією та можливістю схилити її до унії після Великої схизми 1054 р.

На початок воєнних кампаній вплинуло зокрема загострення міжнародно-політичної ситуації на той період, яке спричинило заклик візантійського імператора Олексія I Комніна допомогти імперії в боротьбі проти турків – сельджуків³. Католицька церква закликала допомогти східним братам християнам з наміром мати дієві важелі впливу на Візантію у вигляді військової допомоги. Зокрема папство, як і західноєвропейські монархи, чудово розуміли, що загибель

¹ Fulcherii Carnotensis. Historia Hierosolymitana (Gesta Francorum Hierusalem peregrinantium) // Recueil des historiens des croisades. Historiens Occidentaux, T. III. Paris, 1866. 311-485 p.

² Забзалюк Д.Є. Політико-правові детермінанти епохи Середньовіччя в Західній Європі: доктринальне осмислення / Д. Є. Забзалюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична, 2015. Випуск 4. 7 с.

³ Васильев А. А. История Византийской империи/ Пер.с англ.А.Г.Грушевой. СПб.: Алетейя, 2000. 629 с.

Візантії в разі навали турків відкриє їм шлях до Європи, що становитиме серйозну небезпеку для всього християнського Заходу. «Після століть жахів та спустошень, чи впаде знову Середземномор'я під натиском варварів?», – писав французький історик Луї Альфан про ситуацію в Європі напередодні хрестових походів¹.

Наступна причина початку військових кампаній полягала в загостренні соціально-економічних суперечностей, які панували тоді в західноєвропейському середньовічному суспільстві. Значну роль відігравали економічні інтереси різних станів населення, які окрім релігійного сенсу, вбачали у поході можливість покращити своє матеріальне становище. Пригнічене від феодалного свавілля селянство прагнуло отримати свободу та збагатитися за рахунок нових територій; купецтво було зацікавлене в установленні нових торгівельних зв'язків та усуненні східних конкурентів; дрібне лицарство, яке потерпало від нестачі земель, прагнуло вийти із системи майорату. В свою чергу великі феодали, монархи та вища знать, окрім економічної вигоди, мали і суто політичні мотиви, прагнучі заволодіти територіями на Сході та встановити там свою владу. Як зазначає німецький історик Б. Куглер: «Серед лицарів було дві партії – партія релігійно налаштованих і партія політиків»².

Для початку військових кампаній такого небувалого раніше масштабу потрібен був значний привід, який приверне увагу всього християнського світу. 18 листопада 1095 року в французькому місті Клермоні зібралися сотні світських осіб та представників духовництва для проведення церковного собору. Після закінчення засідань Папа Урбан II звернувся до присутніх з промовою, закликавши весь християнський світ до визволення священного міста від мусульман. Як зазначає Фульхерій Шартрський, папа підкреслив важливість допомоги Візантії у боротьбі проти турків-сельджуків, підкріплюючи аргументами

¹ Halfen L. Les Barbares: des grandes invasions aux conquêtes turques du Xe siècle. Paris, 1926. 387 p.

² B. Kugler. Kaiser Alexius und Albert von Aachen. Forschungen zur deutschen Geschichte. Bd. XXIII, 1883. P. 486.

про гоніння християнських паломників, масові вбивства та руйнування церков на Святій Землі¹.

Важливо зауважити, що Урбан II звертався до присутніх не від свого імені, а від імені Господа, що підкреслює ідею «священної війни» як справедливої та благословенної справи. Також кожному хто прийме участь в поході, Папа обіцяв своє благословення та відпущення гріхів², що підсилювала бажання взяти участь в походах серед релігійного середньовічного суспільства. Як зазначає французький історик та учасник першого хрестового походу Роберт Реймський в праці «Єрусалимська історія», наостанок Урбан II закликав західноєвропейські держави відкинути міжусобні сварки та об'єднатися всім християнським світом під егідою церкви, залучивши до походу всі верстви населення, не зважаючи на їх соціальний статус та матеріальне становище³.

Християнський світ зустрів новину про військову кампанію на Святу землю з величезним захватом, особливо жваво відреагували селяни та бідняки⁴. Тисячі натхнених селян прийняли хрест та згуртувалися навколо харизматичного французького проповідника Петра Пустельника. Погана організована група Петра першою вирушила на Схід та увійшла в історію під назвою «похід бідноти». Дібравшись все ж таки до Єрусалиму, через Константинополь, селянські загони зустрілися з добре навченою та озброєною армією турків-сельджуків, внаслідок чого зазнали нищівної поразки⁵.

Отже, явище хрестових походів стало результатом сукупності політичних, економічних та соціальних факторів, які формувалися та визрівали на Заході та Сході ще задовго до початку воєнних кампаній. Передумови на Сході полягали в

¹ Fulcherii Carnotensis. Historia Hierosolymitana (Gesta Francorum Hierusalem peregrinantium) // Recueil des historiens des croisades. Historiens Occidentaux, T. III. Paris, 1866. 311-485 p.

² Там само. 311-485 p.

³ Robert le Moine. Histoire de la première croisade URL: <https://remacle.org/bloodwolf/historiens/robertlemoine/croisade1.htm> (дата звернення 12.10.2024)

⁴ История Средних веков. Хрестоматия / сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. М.: Просвещение, 1969. 251 с.

⁵ Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum. Histoire anonyme de la première croisade. Ed. L. Brehier, Paris. 1924. 316 p.

історичному розвитку регіону, під час якого Свята Земля разом із Єрусалимом потрапили в сферу впливу могутніх східних держав, ставши заручником їх геополітичних ігор. Причини хрестових походів у великій мірі були обумовлені економічним зиском та політичними мотивами західноєвропейського середньовічного суспільства, однак саме релігійна риторика стала переконливим ідеологічним підґрунтям для проведення воєнних кампаній. Маніпулюючи тезисами про масові гоніння та вбивства християн на Святій Землі, Папа демонізував образ мусульман в очах західноєвропейського суспільства, що сприяло рішучій підтримці походу. Окрім цього, вагомим важелем впливу на глибоко віруючу середньовічну спільноту було надання церквою за участь у кампанії благословення та індульгенції. В сукупності ці причини сприяли піднесенню суспільства, яке набуло форми релігійного фанатизму. Велику роль у майбутніх війнах зіграв Клермонський собор 1095 р., який вперше на офіційному рівні проголосив початок хрестового походу та став закликком до визволення Єрусалима.

2.2 Військово-політичний аспект перших хрестових походів

Провальний «похід бідноти» продемонстрував важливість ґрунтовної підготовки до воєнних кампаній, внаслідок чого організація першого хрестового походу зайняла майже рік. Важливо зазначити, що сам термін «хрестовий похід» з'явився в історичній науці лише в Новий час. Перше використання цього поняття приписують французькому історичному королю Людовіку XIV єзуїту Луї Мембур, який опублікував у 1675 році свою працю «Історія хрестових походів». Сучасники тих подій та самі учасники позначали військові кампанії іншими термінами –

«похід», «заморська мандрівка», «шлях на Святу Землю», «похід по стежці Господній»¹ і тд.

Основну силу першого хрестового походу становила коаліція військ, що сформувалися навколо володінь крупних феодалів, складавши разом приблизно 100 тис. лицарів та 600 тис. піхотинців². Розділившись на чотири групи, війська хрестоносців прибули до Константинополя до кінця 1096р. різними шляхами: війська з Лотарингії, очолювані герцогом Готфрідом Бульонським та його братом Балдуїном – вздовж Рейну та Дунаю; ополчення з півдня Італії під керівництвом князя Боемунда Тарентського – через Адріатичне море, крокуючи Епіром та Фракією; військо з Південної Франції під командуванням тулузького графа Раймунда де Сен-Жілля – через Альпи та Далмацію; загони із Північної та Центральної Франції, згуртовані навколо брата французького короля Гуго графа Вермандуа, герцога Нормандського Роберта, графа Шартрського та Фландрійського – через Італію та Бриндізі³.

Прибулих до Константинополя хрестоносців, візантійський імператор Олексій I Комнін одразу відправляв до азійського берегу, щоб уникнути їх скупчення біля стін столиці. Олексій I Комнін планував використати хрестоносців задля повернення своїх колишніх володінь, тому, щоб знешкодити західних князів, вимагав від них складання васальної присяги⁴. Зрештою, об'єднавшись із візантійськими загонами, в 1097 р. хрестоносні війська рушили в глиб Малої Азії, де першим вдалим завоюванням стало взяття Нікеї. Однак незабаром з'ясувалося, що імператор вступив в таємні переговори з гарнізоном міста, домовившись про його здачу на вигідних візантійцям умовах, через що довіра до нового союзника у хрестоносців була підірвана⁵.

¹ Райли-Смит Д. История крестовых походов / The Oxford Illustrated History of The Crusades (1995) / Под ред. Д. Райли-Смита. М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. 4 с.

² Эпоха крестовых походов. Под. ред. Э. Левисса, А. Рамбо. М: «Полигон», 2005. 351 с.

³ Там само. 351-352 с.

⁴ Анна Комнина. Алексиада. М.: Наука, 1965. 280 с.

⁵ Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019. 108с.

Завдавши нищівної поразки сельджукам при Доліреї, частина хрестоносців вступила до Сирії, де місцеве вірменське населення зустріло лицарів з почеснями, вбачаючи їх визволителями. Внаслідок військових суперечок і політичних змов, Балдуїн, брат Готфріда Бульонського, зміг отримати владу в регіоні та заснувати в лютому 1098р. першу державу хрестоносців на Сході – Едеське графство¹. Як зазначає французький історик Ж.-Ф. Мішо, нове політично утворення зіграє важливу роль в майбутніх битвах, ставши цитаделлю християнських народів в регіоні та щитом від мусульманських ударів².

Тим часом основне хрестоносне військо дійшло до добре укріпленого міста Антіохії, осада якого затягнулася більше ніж на півроку. Зрештою в червні 1098р., внаслідок змови із командиром антіохійського гарнізону, хрестоносцям під керівництвом Боемунда Тарентського вдалося увійти до міста. Як згадує арабомусульманський історик Ібн аль-Асир в своїй праці «Досконала історія», хрестоносні війська завдали поразки мусульманським загонам еміра Кербога, вирізавши при цьому і більшість місцевого населення³. В результаті довгих суперечок між Раймундом де Сен-Жіллем та Боемундом Тарентським влада над містом закріпилася за останнім, після чого було створено другу державу хрестоносців на Сході – Антіохійське князівство.

Завойовуючи найближчі міста та фортеці на шляху до Святої Землі, хрестоносці посилювали свій вплив в регіоні та відкривали шлях до головної цілі кампанії – Єрусалиму. Однак тим часом священне місто було відвойоване у сельджуків військами єгипетських Фатимідів, які отримавши новину про наступ франків, почали активно готуватися до оборони. В червні 1099 р. хрестоносне військо підійшло до Єрусалима та розпочати облогу міста, здійснюючи впродовж місяця декілька невдалих спроб штурму. І тільки завдяки підкріпленню 15 липня

¹ Матфей Эдесский. Хронография. Вагаршапат, 1898, 262 с.

² Мишо Ж.-Ф. История крестовых походов. С 32 отдельными рисунками на дереве Густава Доре и многими полиптиками в тексте / пер. с франц. С.Л. Клячко. СПб.; М.: Т-во М.О. Вольф, 1884. 268 с.

³ Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих, т. 8. Каир, 1940. 186 с.

1099р. хрестоносці прорвали оборону та захопили Єрусалим, вчинивши за тогочасною військовою традицією масштабну криваву різанину¹, від якої постраждали як мусульмани, так і євреї².

Попри криваві події, звістка про захоплення Єрусалиму спричинила тріумфальні святкування по всій Європі, адже завдяки цьому католицька церква, західноєвропейські феодала та купці отримали вагомий важелі впливу на Сході. Після захоплення Єрусалима і навколишніх земель, хрестоносці, як зазначалося раніше, організували на Святій Землі держави західноєвропейського зразка, встановлюючи в них одночасно світську і церковну владу.

Формально існувала одна держава – Єрусалимське королівство, до складу якого на сенйоріально-васальних засадах входило ще три політичні утворення: Едеське графство, Антіохійське князівство та графство Тріполі. Однак у межах своїх володінь князі Антіохії та графи Едеси і Тріполі були самостійними володарями, лише формально визнаючи символічну першість правителя Святого міста³. Інша ситуація склалася в стосунках із Візантією, якій новостворені держави відмовлялися складати васальну присягу, намагаючись таким чином послабити візантійський вплив в Малій Азії. Така політика християнських князів сприяла загостренню політичної обстановки в регіоні та наростанню напруженості між Західною Європою та Візантійською імперією, що безумовно вплине на майбутні події⁴.

Ціль хрестового походу та всієї Європи була досягнута, однак результати не змогли в повній мірі окупити витрати на проведення військової кампанії. Території підконтрольні хрестоносцям становили лише невелику частину берегової лінії, тим часом, нарощуючи військову могутність, переможені мусульманські правителі через 45 років об'єдналися під гаслом «джихаду» та

¹ Епоха крестових походів. Под. ред. Э. Левисса, А. Рамбо. М: «Полигон», 2005. 361-362 с.

² Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum. Histoire anonyme de la premiere croisade. Ed. L. Brehier. Paris, 1924. 316 p.

³ Епоха крестових походів. Под. ред. Э. Левисса, А. Рамбо. М: «Полигон», 2005. 368 с.

⁴ Васильев А. А. История Византийской империи/ Пер.с англ.А.Г.Грушевой. СПб.: Алетейя, 2000.

здійснили спробу повернення втрачених земель. Емір Мосула Імад ад-Дін Зенгі, в 1144р. направив всі сили на боротьбу з хрестоносцями, що закінчилося захопленням Едеси та падінням Едеського графства. Головна християнська цитадель на Сході пала, а інші хрестоносні держави не змогли вчасно зреагувати та направити підкріплення, займаючись внутрішніми протиборствами чи конфліктами з візантійцями¹.

Звістку про повалення Едеси зустріли в Європі з гнівом, який викликав чергове релігійне піднесення та натхнення ідеєю священної війни. Ініціатором другого хрестового походу став популярний на той період французький чернець Бернард Клервоський, який проїхав пів Європи з закликами до боротьби. Підтримали його вже не великі феодала, а європейські монархи – французький король Людовік VII та імператор Священної Римської імперії Конрад III, що свідчить про активну політизацію хрестових походів. Відповідно основну силу кампанії становили французькі та німецькі війська, до них доєдналась частина англійських, італійських та фландрійських загонів, на збір та підготовку яких знадобилося три роки².

Відправившись в червні 1147р. через Дунай та Фракію, німецькі війська першими прибули до Константинополя та вступили у конфронтацію з візантійським імператор – Мануїлом Комніном, що завершилося грабунками передмістя православної столиці. Загалом після першого хрестового походу для Візантії більшу загрозу почали становити вже латиняни, ніж відсунені на схід мусульмани, відтак Мануїл Комнін мав на меті перешкодити хрестоносцям закріпитися в регіоні.³ Відтак грабунки хрестоносцями Константинополя на шляху до Єрусалиму, викликали чергову напруженість з Візантійською імперією, яка з роками тільки наростала.

¹ История Крестовых походов / Ф.И. Успенский. С-П: Евразия, 2000. 377 с.

² Эпоха крестовых походов. Под. ред. Э. Левисса, А. Рамбо. М: «Полигон», 2005. 379-380 с.

³ Мишо Ж.-Ф. История крестовых походов. С 32 отдельными рисунками на дереве Густава Доре и многими политажами в тексте / пер. с франц. С.Л. Клячко. СПб.; М.: Т-во М.О. Вольф, 1884. 268 с.

Рушивши далі через Нікею та Іконію, хрестоносці зіткнулися із турецькими загонами, внаслідок чого більша частина війська була перебита чи загинула по дорозі. Французькі війська відправилися на місяць пізніше, однак також були розгромлені турецьким військом, що трапилося на шляху¹. Відтак в березні 1148р. до Палестини від двох великих європейських армій прибули тільки незначні лицарські загоны на чолі з монархами. В цей момент єрусалимський король Балдуїн III, бажаючи розширити власні території та отримати велику здобич, шляхом інтриг переконав хрестоносців розпочати протистояння не з повернення Едеси, як планувалося раніше, а з облоги одного із найбагатших мусульманських центрів – Дамаску.

Завоювання добре укріпленого та оснащеного міста закінчилося повним провалом, в результаті чого європейські монархи в 1148р. з ганьбою покинули Святу Землю та повернулися до Європи². Причини невдачі другого хрестового походу в основному визначають в неорганізованості військової кампанії, яка полягала у недостатній кількості військових сил, відсутності спільної тактики між військами двох монархів та їх обізнаності у військовій справі. Сучасники тих подій навіть висували припущення про підкуп жителями Дамаска єрусалимського короля³, який і спрямував хрестоносців до поразки.

Другий хрестовий похід тільки ускладнив становище християн на Сході, спростувавши твердження про європейську непереможність та укріпивши положення мусульман в регіоні. Безуспішність християнських намагань звільнити Святу Землю спровокувала більшу рішучість мусульманських сил, які на той період очолив видатний емір Нур ед-Дін. Однак головного поштовху дав наступник еміра – воєначальник Салах-ад-Дін або на європейський манер Саладін, який об'єднав Єгипетський та Багдадський халіфат, заснувавши династію

¹Мишо Ж.-Ф. История крестовых походов. С 32 отдельными рисунками на дереве Густава Доре и многими политапажами в тексте / пер. с франц. С.Л. Клячко. СПб.; М.: Т-во М.О. Вольф, 1884. 268 с.

² Эпоха крестовых походов. Под. ред. Э. Левисса, А. Рамбо. М: «Полигон», 2005. 381-382 с.

³Мишо Ж.-Ф. История крестовых походов. С 32 отдельными рисунками на дереве Густава Доре и многими политапажами в тексте / пер. с франц. С.Л. Клячко. СПб.; М.: Т-во М.О. Вольф, 1884. 268 с.

Аюбідів¹. Талановитий полководець оголосив загальний джихад проти християн, консолідувавши раніше дезінтегровано мусульманське суспільство.

В 1187р. єгипетські війська на чолі із Саладіном знищили більшість хрестоносного війська, взявши в полон єрусалимського короля та опанувавши всі берегові фортеці по берегу Середземномор'я, після чого без запеклої битви захопили Єрусалим². Як зазначає німецький скарбник Бернард, взяття священного міста обійшлося без жорстких розправ, навпаки, відбулися переговори, в результаті яких Саладін надав місцевим жителям можливість викупити себе та безпечно дібратися до християнських земель³.

Звістка про падіння Єрусалиму шокувала весь християнський світ, адже таким чином вся церковна політика протягом останніх століть була дискредитована, тому, для підтримки образу та авторитету, папство швидко оголосило підготовку до третього хрестового походу. Використовуючи всі можливі церковні засоби, папство звернулося за допомогою до західноєвропейській монархів, обіцяючи повне відпущення гріхів, відстрочення боргів та встановлення загального миру⁴. На заклики відгукнулися четверо наймогутніших на той період європейських монархів – французький король Філіп II Август, імператор Священної Римської імперії Фрідріх I Барбаросса, австрійський герцог Леопольд V та англійський король Річард I Левове Серце. Агітація нового походу супроводжувалася запровадженням в 1189 р. податку на річний прибуток та майно як мирян, так і кліриків. Так звана «Саладінова десятина» хоча і викликала масове невдоволення населення, особливо серед представників кліру, однак дозволила зібрати значні кошти та покрити витрати на військову компанію⁵.

¹ История Крестовых походов / Ф.И. Успенский. С-П: Евразия, 2000. 377 с.

² Там само. 377 с.

³ История Средних веков. Хрестоматия / сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. М: Просвещение, 1969. 262 с.

⁴ История Крестовых походов / Ф.И. Успенский. С-П: Евразия, 2000. 377 с.

⁵ Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга». 2019. 182-184 с.

Третій хрестовий похід вирізнявся відсутністю загальної тактики, чіткої ідеї та спільних мотивів, внаслідок чого виокремилися три окремі епізоди кампанії: німецький, англо-французький та осада Акри. В травні 1189р. першими рушили німецькі війська, вздовж Дунаю, через Угорщину та Болгарію, без перешкод просуваючись територією, адже Фрідріх I Барбаросса завчасно провів ряд дипломатичних заходів, домовившись з місцевими правителями. Попри попередні домовленості, невеликі сутички та перешкоди виникли вже у Візантійській імперії, через таємний договір Ісака II Комніна із Саладіном¹, за яким він зобов'язався дезорієнтувати хрестоносців на своїх територіях.

Затримавшись майже на рік, німецьким військам вдалося переправитися через Боспор та потрапити до Малої Азії. В травні 1190р. хрестоносці підійшли до Іконії, де здобули блискавичну перемогу над сельджуками, однак незабаром, при переході р. Салеф, Фрідріх I не впорався із силою течії та помер². Внаслідок втрати керівника більша частина німецького війська повернулася до Європи, таким чином закінчивши свою участь у поході.

Тим часом ворогуючі англійський та французький монархи вирішили припинити міжусобиці та об'єднати сили для спільною боротьби. Виступивши в похід в 1190р., хрестоносці відправились до Сирії, однак на шляху частину англійських військ відкинуло до візантійського Кіпру, в якому на той період правив Ісак Комнін. Внаслідок низки конфліктів, зокрема викрадення нареченої англійського короля, Річард I захопив острів та заснував на його теренах Кіпрське королівство³, що зовсім не відповідало першочерговим планам походу.

Влітку 1191р. англійські та французькі війська дісталися до Акри, яка вже декілька років невдало осаджувалася східними князями, хоча із стратегічної точки зору не мала особливих переваг. В цей момент до хрестоносців доєдналося

¹ Эсбридж Т. Крестовые походы. Войны Средневековья за Святую землю. Пер. с англ. Л.А. Игоревского. М: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2013. 309 с.

² Эпоха крестовых походов. Под. ред. Э. Левисса, А. Рамбо. М: «Полигон», 2005. 389 с.

³ Райли-Смит Д. История крестовых походов / The Oxford Illustrated History of The Crusades (1995) / Под ред. Д. Райли-Смита. М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. 69 с.

підкріплення у вигляді загонів австрійського герцога Леопольда і після тривалої осади в липні 1191р. виснажена Акра була здана християнам¹.

Перша значна перемога спровокувала загострення внутрішніх міжусобиць за владу та авторитет, які вже давно панували в хрестоносному війську, особливо в англійсько-французьких відносинах. Внаслідок конфліктів та загострення ситуації французький король Філіп II Август та герцог Леопольд швидко покинули Схід, повернувшись до своїх володінь. Перебравши повністю на себе командування хрестоносним військом, Річард I провів ряд вдалих завоювань на шляху до Єрусалиму, зокрема взявши Арзуфу та Яфу². Однак виснаження англійського війська, недостача продовольства, звістки про смути в Англії та загрозу французького захоплення Нормандії, спонукали короля укласти 1 вересня 1192р перемир'я із Саладіном. Так званий «Яфський мир» закріплював за християнами невелику прибережну смугу від Яффи до Тіра та можливість вільно відвідувати святі місця протягом наступних трьох років³.

Таким чином, третій хрестовий похід не досяг поставлених цілей: християнські володіння в Леванті значно скоротилися, становлячи лише невелику прибережну смугу, графству Тріполі та Антіохійському князівству під кризовим натиском довелося об'єднатися, Едеса була безповоротно втрачена, а Єрусалим залишився під владою мусульман.

Отже, за підсумками першого хрестового походу зустріч Заходу та Сходу завершилася на користь європейців, яким вдалося відвоювати Єрусалим. Однак військова кампанія, яка першочергово полягала у звільненні священного міста, супроводжувалася завоюванням нових земель на Близькому Сході та виникненням на їх теренах латинських держав західноєвропейського зразка. Єрусалимське королівство, Антіохійське князівство, Едеське та Тріполійське графства мали на

¹ История Крестовых походов / Ф.И. Успенский. С-П: Евразия, 2000. 377 с.

² Мишо Ж.-Ф. История крестовых походов. С 32 отдельными рисунками на дереве Густава Доре и многими полиптиками в тексте / пер. с франц. С.Л. Клячко. СПб.; М.: Т-во М.О. Вольф, 1884.

³ История Крестовых походов / Ф.И. Успенский. С-П: Евразия, 2000. 377 с.

меті утвердження християнського елемента, задля послаблення як мусульманського, так і візантійського впливу в регіоні. Втрата новоутворених держав провокувала нові військові кампанії, в яких релігійна мотивація відходила на користь політичним інтересам. Про політизацію хрестових походів свідчить залучення західноєвропейських монархів, які мали власні інтереси щодо контролю над новими територіями та ресурсами, що в свою чергу провокувало зміну першочергових цілей, внутрішні конфлікти та конкуренцію в хрестоносному війську. Відповідно в перших хрестових походах простежується поступова зміна фокусу кампаній від ідеї захисту християнської віри до боротьби за владу та панування на Сході. Така позиція суперечила інтересам Візантійської імперії, яка не бажала латинського сусіда поруч. З кожним походом західно-візантійські відносини все більше загострювалися, викликаючи конфлікти та провокації з обох сторін.

2.3 Криза хрестових походів та занепад хрестоносного руху

Наприкінці XII ст. боротьба за панування на Близькому Сході була в самому розпалі. Хоча минулі військові компанії виявили внутрішні протиріччя та слабкі місця європейської коаліції, однак ідея священної війни не втрачала актуальності. В цей період папська влада та вплив сягнули небувалих раніше масштабів, зазнаючи свого піку за часів Інокентія III, який став папою в 1198 році.

Енергійний Папа, названий вікарієм Христа, прагнув об'єднати християнські держави та закріпити їх вплив на Близькому Сході, тому розпочав активну пропаганду нового хрестового походу¹. На заклик відгукнулися більше чиним французькі лицарі, очільником яких, після ряду змін, став Боніфатій Монфератський².

¹ История Средних веков. Хрестоматия / сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. М: Просвещение, 1969. 263 с.

² Васильев А. А. История Византийской империи: От начала Крестовых походов до падения Константинополя. Том II СПб.: Алетей, 1998.

Наприкінці XII ст. головною опорою латинських християн на Сході залишалися два великі промислові центри Антіохія і Тріполі з прибережною фортецею Акрою. Палестина на той момент знаходилася під владою єгипетської династії Аюбідів, внаслідок чого висадка хрестоносців планувалася саме в Єгипті, в місті Каїр, де зосереджувалася основна частина мусульманських військ.

Як зазначає французький хроніст та учасник подій Робер де Кларі в праці «Завоювання Константинополя», експедиція зіштовхнулася з транспортною проблемою, тому звернулася за допомогою до морських республік.¹ На заклик відгукнувся венеціанський дож республіки св. Марка Енріко Дандоло, який став однією із ключових фігур четвертого хрестового походу. Хрестоносці в квітні 1201р. заключили з дожем угоду, згідно якої венеціанські мореплавці переправлять хрестоносні загони до дельти Нілу, зажадавши за це по 2 марки срібла з пасажира та 4 марки з коня, що в сумі становило 84 тис. марок².

Прибувши до Венеції в червні 1202 році, хрестоносці не мали змогу виплатити повну суму за флот через майстерно складений дожем договір, який фіксував суму на період квітня 1201р³. Як повідомляє Жоффруа де Віллардуен, дож запропонував лицарям у вигляді компенсації завоювати далматинське місто Задар, колишнє венеціанське володіння, яке знаходилося під контролем угорців⁴. Не маючи інших варіантів, хрестоносці погодилися на умови дожа і вже 24 листопада 1202 року захопили та розграбували місто. Дізнавшись про напад на християнське місто, Інокентія III відлучив хрестоносців та венеціанців від церкви, проте згодом зняв відлучення з лицарів за умови продовження походу проти мусульман⁵.

¹ Robert de Clari. La conquete de Constantinople. Ed. Ph. Lauer. Paris, 1924. 1-12 p.

²Tafel, S. L., Thomas, G. M. Urkunden zur alteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Aufziehung auf Byzanz und die Levante. Amsterdam, 1964. 362-368 p.

³ Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга». 2019. 211с.

⁴ Geoffroi de Villehardouin. Op. cit., t. I, 63 p.

⁵ Innocent III la question d'Orient. Paris, 1907. 103-105 pp.

Таким чином, похід, який мав на меті боротьбу з «невірними», почався із облоги християнського міста. Події після захоплення Задару, як вважають дослідники, ознаменували переломний момент напрямку та характеру всього хрестоносного руху¹.

Взимку 1203 р. до хрестоносців в Задар прибули послы візантійського царевича Олексія Ангела, сина імператора Ісаака II Ангела та зятя німецького короля Філіпа Швабського. Візантійські послы прохали лицарів допомогти юному правителю відібрати візантійський престол у свого дядька Олексія III, який здобув його незаконно. Очільник хрестоносців Боніфацій Монферратський, до того ж ставленик Філіпа Швабського, погодився допомогти царевичу в обмін на зобов'язання виплатити 200 тис. марок і надати вояків для подальшої участі в хрестовому поході.²

Велике значення мала обіцянка царевича підкорити Візантію у релігійному відношенні Риму. Відповідно до цього, як зазначає ельзаський ченець Гунтер в своїй роботі «Константинопольська історія», Папа хоч і не вірив, що хрестоносцям вдасться захопити візантійську столицю, проте не перешкодив цьому, адже «ненавидів це місто і хотів його підкорити»³. В свою чергу Венеція вже давно прагнула закріпитися на візантійських торгівельних ринках, щоб обігнати своїх конкурентів Геную та Пізу, тому також погодилася на вигідну пропозицію.

Вже вкінці червня 1203р. хрестоносці на венеційському флоті дібралися до Константинополя та провели вдалу облогу міста. Ісаака II було поновлено на престолі, проте царевич не міг одразу виплатити обіцяну суму лицарям, адже державна скарбниця виявилась порожньою. В цей час в столиці спалахнуло повстання невдоволеного населення проти василевсів, в результаті чого до влади

¹ Васильев А. А. История Византийской империи: От начала Крестовых походов до падения Константинополя. Том II СПб.: Алетейя, 1998.

² Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019.С.216

³ Guntheri Parisiensis Historia Constantinopolitana. Exuviae sacrae Constantinopolitanae. Edidit Paul Edouard Didier Riant Volume I. Genevae, 1877. 76 p.

прийшов Олексій V Мурдзуфл. Новий правитель відмовився виплатити хрестоносцям обіцяну царевичем суму та оголосив їм війну¹.

Не зумівши привести до влади нового грецького імператора та не отримавши обіцяну суму грошей, хрестоносці прийняли рішення штурмувати стіни Константинополя. Після кількох днів осади, 13 квітня 1204 року хрестоносці захопили православну столицю світу². Протягом наступних днів Константинополь зазнав страшного спустошення як серед населення, так і серед реліквій. На вулицях панували грабежі та насильство, були зруйновані церкви, бібліотеки, рукописи та витвори мистецтва, якими славилася Візантійська імперія³. В своїх мемуарах Жоффруа де Виллардуен стверджує, що такої багатой здобичі не брали ще в жодному місті з часів створення світу⁴.

Після захоплення Константинополя хрестоносці не продовжили похід до Єгипту, адже постало актуальне питання організації та розподілу завойованих земель. На території поваленої Візантійської імперії було утворено феодальну державу – Латинську імперію або Романію, на чолі з Балдуїном Фландрським. Новообраний імператор отримав 5/8 територій Константинополя, Південну Фракію, частину Північно-Західної Малої Азії та частину островів в Егейському морі⁵.

В свою чергу виняткову вигоду з розподілу земель мала Венеція, отримавши 3/8 територій Константинополя, торгові міста на узбережжі Адриатичного моря, зокрема Діррахій, острів Крит, більшість островів у Егейському морі та важливі приморські міста Фракії. Дандоло отримав візантійський титул «деспоту», був звільнений від васальської присяги Балдуїну і називався «володарем чверті з половиною всієї імперії Романії».⁶ Таким чином, Венеція контролювала важливі

¹ Жоффруа де Виллардуэн. Завоевание Константинополя. М. Наука, 1993. 197 с.

² История Крестовых походов / Ф.И. Успенский. С-П: Евразия, 2000. 377 с.

³ Nicetas Choniates. Historia Bekker I. Impensis Ed. Weberi, 1835. 763 p.

⁴ Жоффруа де Виллардуэн. Завоевание Константинополя. М. Наука, 1993. 53 с.

⁵ Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019. 231с.

⁶ Там само. 231с.

стратегічні та торгівельні пункти на Сході, отримуючи економічний зиск та важелі політичного впливу.

Таким чином, четвертий хрестовий похід, запланований як священна війна за звільнення Єрусалима від мусульман, під час своєї реалізації змінив направлення та характер. Відбулася криза хрестоносного руху, що ідеологічно дискредитував сам себе, адже замість боротьби з іновірцями, похід закінчився захопленням православного Константинополя.

До XIX ст. в науковому товаристві не виникало проблем із розумінням специфіки зміни характеру четвертого хрестового походу, адже дослідники керувались свідченнями Жоффруа Віллардуена¹. Однак починаючи із 60-х рр. XIX ст. проблема зміни характеру та направлення четвертого хрестового походу стала дискусійним питанням в історіографії, в результаті чого виокремилися дві теорії зі своїми послідовниками.

«Теорію випадковості», за якою зміна аргументована випадковими обставинами та розвитком подій, підтримували дослідники Г. Онотто², В. Норден³, Ж. Тессье⁴. В свою чергу «теорію навмисності», яка полягає у навмисній політиці Західної Європи проти Візантійської імперії, обґрунтовували дослідники М. Л. де Мас-Латрі⁵, К. Гопф⁶, П.Ріан⁷.

Дослідники «теорії навмисності» висували різні твердження про причини зміни направлення четвертого походу: одні стверджували, що Венеція, маючи власні торгові вигоди в Єгипті, уклала таємну угоду з єгипетським султанатом, внаслідок чого майстерно змусила хрестоносців слідувати наміченому плану⁸;

¹ Митрофанов П. Изменения в направлении четвертого крестового похода. ВВ, т.4. 1897. 480 с.

² Hanotaux G. Les Vénitiens ont-ils trahi la chretiente en 1202? – Revue historique, vol. IV. 1887. 74–102 pp.

³ Norden W. Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz. Berlin, 1898. 105-108 pp.

⁴ Tessier J. Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople. Paris, 1884. 183–184. pp.

⁵ M. L. de Mas Latrie. Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan. Vol. I. Paris, 1861. 162–163 pp.

⁶ Hopf K. Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit. Burt Franklin, 1960. 188 p.

⁷ Riant P. Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat. Revue des questions historiques, vol. XVII. 1875. 321–374 pp.

⁸ M. L. de Mas Latrie. Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan. Vol. I. Paris, 1861. 162–163 pp.

інші – наполягали на тому, що це результат активної політики німецького короля Філіпа Швабського, який склав політичну інтригу на протидію Інокентію III, виконавцем якої був Боніфацій Монферратський¹.

Однак ні венеціанська, ні німецька зрада не були доведені, відповідно дані історіографічні концепції не дозволяють дійти наукового консенсусу стосовно проблематики четвертого хрестового походу. Варто зазначити думку французького історика П. Ріан, що специфіка цієї військової кампанії була зумовлена інтересами багатьох сторін, причетних до подій: папство прагнуло об'єднання грецької та римської церкви під своїм керівництвом; Венеція мала власні торговельні та економічні інтереси; Філіп Швабський конкурував за політичну владу з Римом; Боніфацій Монферратський відстоював свої претензії на Сході².

За період проведення хрестових походів простежується тенденція зміни відношення церкви до війни: від заходів обмеження та запобігання воєнних дій до впровадження війни в церковну ідеологію, перетворюючи вимушене діло в священну справу, що захищає інтереси християнської віри, які визначає папство. Відповідно священна війна закріплюється в західноєвропейському суспільстві як благородна справа, а католицька церква виступає головним ідеологом та організатором воєнних кампаній.

Внаслідок цього папство розпочинає нові хрестові походи спрямовані на приборкання «невірних», до яких, окрім мусульман, відносилися єретики та язичники. В 1209 році Інокентій III оголосив хрестовий похід, так звані «альбігойські війни», проти катарів південної Франції, що активно критикували офіційні доктрини, тим самим загрожували авторитету та єдності католицької

¹ Riant P. Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat. *Revue des questions historiques*, vol. XVII. 1875. 321–374 pp.

² Riant P. Le changement de direction de la IV croisade d'après quelques travaux recentp. *Revue des questions historiquep*. Librairie de Victor Palmé, éditeur, 1878. 48 p.

церкви¹. Також в XII — XIII ст. була організована серія військових кампаній проти фінських, балтійських та західнослов'янських язичників з метою християнізації та навернення до католицизму, що завершилася підкоренням слов'янських народів та завоюванням нових територій².

Проте намагання Західної Європи повернути Єрусалим під свій контроль продовжувалися. На четвертому Латеранському соборі 1215р. Інокентій III прийняв декрет про підготовку нового хрестового походу, визначаючи детальну регламентацію всього хрестоносного руху. Відтепер військові кампанії планувалися організовувати регулярно, ставши одним із напрямків діяльності католицької церкви.³

На заклик Папи відгукнулись англійський король Іоанн, німецький імператор Фрідріх II Гогенштауфен та угорський король Андрій II. В 1217 році війська хрестоносців рушили по старому плану до Єгипту та розпочали довготривалу облогу фортеці Дамієтта, яку зрештою вдалося зайняти. Але через внутрішні протиріччя в колах хрестоносців та невчасний розлив Нілу, лицарі були змушені здати захоплені позиції та укласти мир з султаном Аль-Камілем, за яким отримали вільний відступ та зобов'язалися покинути Єгипет⁴. Відповідно п'ятий хрестовий похід закінчився повною капітуляцією хрестоносного війська та не сприяв ніякому просуненню – Єрусалим залишився під владою мусульман.

Поразка п'ятого хрестового походу поширила антипапські настрої та поступове згасання ентузіазму в Західній Європі, внаслідок чого для підтримання авторитету папство розпочало підготовку до нової військової кампанії. В 1227 році шостий хрестовий похід самостійно очолив прагматичний імператор Священної Римської імперії Фрідріх II Гогенштауфен, який в ході підготовки

¹ Люшер А. Иннокентий III и альбигойский крестовый поход / Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. 2-е изд. СПб.: Евразия, 2017. 284 с.

² Christiansen E. The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525. The Macmillan Press LTD, 1980. 306 p.

³ Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019. 285с.

⁴ История Крестовых походов / Ф.И. Успенский. С-П: Евразия, 2000. 377с.

вступив в конфлікт з Папою та був відлучений від церкви¹. Фрідріха більше цікавили власні політичні амбіції, ніж релігійний спектр походу, тому він все ж таки розпочав похід без схвалення церкви, надавши перевагу дипломатичним методам.

Використавши суперництво султана Аль-Каміля з його братом та племінником з Дамаску, Фрідріх запропонував військову допомогу взамін на Святу Землю. Єгипетський султан прийняв пропозицію і в лютому 1229 року правителі підписали Яффську угоду, що гарантувала передачу Єрусалиму, Яффи, Сидону, Вифлеєму та Назарету хрестоносцям з укладанням перемир'я на 10 років². Фрідріх продемонстрував високі дипломатичні навички та без значних бойових дій зміг повернути християнам Єрусалим.

Важливо зауважити, що шостий хрестовий похід був організований силами одного монарха без підтримки церкви, що свідчить про поступове згасання авторитету папської влади на противагу зміцнення монархічної влади західноєвропейських правителів.

Незважаючи на довгоочікуване повернення священного міста, через внутрішні незгоди та відсутність єдиної влади, в 1244 році Єрусалим знову опинився під контролем мусульман. За прикладом Фрідріха, наступні хрестові походи самостійно організував та очолив французький король Людовік IX Святий. Охочих взяти участь в останніх походах виявилось вкрай мало, адже в середньовічному суспільстві згасала надія на успіх священної війни. З переміним успіхом сьомий хрестовий похід закінчився поразкою хрестоносного війська в Єгипті та полонем короля³.

Заплативши величезний викуп, король отримав свободу та одразу розпочав підготовку до нового походу. Восьмий хрестовий похід розпочався в 1270 році з

¹Мишо Ж.-Ф. История крестовых походов. С 32 отдельными рисунками на дереве Густава Доре и многими политапажами в тексте / пер. с франц. С.Л. Клячко. СПб.; М.: Т-во М.О. Вольф, 1884. 268 с.

² Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019. 327с.

³ Эпоха крестовых походов. Под. ред. Э. Левисса, А. Рамбо. М: «Полигон», 2005. 401-405 с.

облоги Тунісу, але союз єгипетських султанів з Золотою Ордою, епідемія чуми, голод та зневіра в ідею хрестоносного руху спричинили остаточну поразку європейських держав на Близькому Сході¹. Хрестоносці втратили місто за містом: в 1268 – Антіохію, в 1289 – Тріполі, в 1291 – Акру, а згодом Тір, Бейрут та Сідон. Зрештою Єрусалимське королівство та інші хрестоносні держави припинили своє існування і хрестоносці остаточно покинули Схід.

Отже, починаючи з початку XIII ст. простежується тенденція поступового занепаду хрестоносного руху, викликаного ідеологічною кризою хрестових походів, зменшенням авторитету папської влади та відсутністю єдності західноєвропейського суспільства. Кризові явища розпочалися із проведенням четвертого хрестового походу, який, запланований як священна війна за звільнення Єрусалима, під час своєї реалізації змінив направлення та характер. Завоюванням хрестоносцями православного Константинополя стало апогеєм загострення західно-візантійських відносин, які беруть свій початок ще із конфронтації після Великої схизми. Надалі утвердження концепції «священної війни» в церковну ідеологію зумовило військові кампанії проти єретиків та язичників, значно ослабивши європейські позиції на Сході. Подальші військові кампанії відображають згасання релігійного ентузіазму в західноєвропейському суспільстві, зневіру в ідею хрестових походів та зниження авторитету папства, що простежується в організації походів силами одного монарха та без схвалення церкви.

¹ Епоха крестовых походов. Под. ред. Э. Левисса, А. Рамбо. М: «Полигон», 2005. 406-407 с.

РОЗДІЛ III. ХРЕСТОНОСНІ ДЕРЖАВИ НА СХОДІ У ВИМІРІ ВІДНОСИН «КОЛОНИЯ – МЕТРОПОЛІЯ»

Утворення хрестоносних держав на Близькому Сході продемонструвало глибокі структурні процеси, пов'язані із формуванням ранніх форм європейського експансіонізму за середньовічної доби. Функціонування хрестоносних держав характеризувалося не лише як форпостів латинського Заходу на Сході, але й як повноцінних держав, які перейняли західноєвропейську модель та пристосували її до східних реалій. В цьому контексті особливого значення набуває дослідження хрестоносних держав через призму відносин «колонія-метрополія», як політичних утворень, підпорядкованих європейському центру. Відповідно в цьому розділі проаналізовано процес становлення та основні політичні засади хрестоносних держав, інструменти економічної експансії та контролю місцевих ресурсів, рівень культурного домінування європейців, специфіку та механізми взаємодії хрестоносців із корінним населенням. Дослідження хрестоносних держав у вимірі відносин «колонія-метрополія» здійснено на основі Єрусалимського королівства – головного центру західноєвропейського впливу на Сході, єдиної хрестоносної держави з достатньою кількістю джерельної бази та рівнем вивченості.

3.1 Політичний аспект становлення та функціонування Єрусалимського королівства

Єрусалимське королівство було засноване франками в 1099 р. після захоплення Святої Землі внаслідок першого хрестового походу. При утворенні королівства хрестоносці не мали чіткого централізованого плану створення держави, тому велику роль в перші роки становлення та функціонування відіграли спонтанна організація та вплив зовнішніх факторів.

Першим правителем Єрусалимського королівства було обрано одного із лідерів походу – герцога Готфріда Бульонського, який започаткував Арденсько-

анжуйську династію, що правила державою понад 90 років. Новообраний правитель прийняв титул «Захисника Гробу Господнього»¹, відмовившись від титулу короля, що свідчить про першочергову теократичну форму правління Єрусалимського королівства. Католицька церква на чолі з Урбаном II, як ініціатор та головний керівник хрестових походів, прагнула створити з Єрусалиму папську державу та забрати її під свій контроль. Цю тезу підтверджує досить швидке обрання першого патріарха Єрусалима – папського легата єпископа Даймберта з Пізи, який «надав повноваження на володіння Готфріду»².

Ситуація змінилася після смерті Готфріда Бульонського в 1100 р., коли правителем держави став його брат Балдуїн Едеський. Новий правитель прийняв титул «короля Єрусалиму», іменуючи себе Балдуїном I³, що заклало основи світського характеру держави та утвердження монархії. Цей перехід від теократичної до світської влади продемонстрував еволюцію ідеї хрестових походів та першочергових планів, які, зіткнувшись з реальністю, перейшли від релігійних ідеалів до дійсних вимог функціонування та розвитку держави.

За правління Балдуїна I королівство зазнало активної консолідації та розширення кордонів, поширивши свою владу на прибережні портові міста Акру, Бейрут, Сідон та укріпивши своє становище серед ворожих сусідніх держав. В цей період Єрусалимське королівство встановило свій сюзеренітет над іншими хрестоносними державами на Сході – Антіохійським князівством, Едеським та Триполійським графствами⁴, хоча їх васальне становище було більше формальністю.

Політичний устрій Єрусалимського королівства, сформований за тогочасним західноєвропейським зразком, ґрунтувався на феодалній монархії,

¹ Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019. 132 с.

² Fulcherii Carnotensis. Historia Hierosolymitana (Gesta Francorum Hierusalem peregrinantium) // Recueil des historiens des croisades. Historiens Occidentaux, T. III. Paris, 1866. 311-485 p.

³Praver J. Histoire du royaume latin de Jérusalem. T. 1. CNRS Éditions. Paris, 2001. [URL:https://books.openedition.org/editionscnrs/590](https://books.openedition.org/editionscnrs/590) (дата звернення: 06.03.2025)

⁴ Там само.

маючи риси проміжного етапу між ранньофеодальною та станово-представницькою монархією. Однак в процесі адаптації до нових умов він набув унікальних рис, поєднавши західні традиції та східні реалії, що відрізняли його від класичної європейської моделі.

Правова система королівства формувалася поступово протягом всього періоду функціонування держави, відобразившись у збірці юридичних трактатів – Єрусалимські асизи¹. До наших часів дійшло тільки 5 трактатів («книг»), написаних в різний час, серед яких особливе місце займають «Книга короля», «Книга позовів» та «Книга асизів міщан». Як зазначає французький історик-медієвіст Ж. Рішар, в збірці викладена ідеалізована, навіть утопічна, модель чистого феодального права², внаслідок чого виникають сумніви щодо її виконання на практиці.

Територія королівства була поділена на феоди, схожі на європейські марки, в яких барони мали власних васалів, користувалися великою політичною, військовою та судовою самостійністю. Однак при цьому барони були королівськими васалами з обов'язком військової служби та участі в королівській раді, без можливості відкupu як це було в Європі. Також на відміну від західноєвропейської феодальної системи в Єрусалимському королівстві економіка зосереджувалася в містах, тому землевласники частіше проживали там, а не в своїх маєтках, що було також зумовлено міркуваннями безпеки³.

На основі «Книги короля» з юридичних трактатів «Єрусалимські асизи»⁴ простежується певна ієрархія баронів, в якій виокремлюються 4 великих «*terriers*», що склали дворянство королівства – барони графства Яффо-Аскалона, князівства Галілейське, Сидонської сеньйорії та сеньйорії Крака, Сент-Авраама та

¹ Assises de Jérusalem ou recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre. Impr. Royale, 1841.

² Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 86 с.

³ Райли-Смит Д. История крестовых походов / The Oxford Illustrated History of The Crusades (1995) / Под ред. Д. Райли-Смита. М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. 66 с.

⁴ Assises de Jérusalem ou recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre. Impr. Royale, 1841.

Монреалю. З часів утворення королівства, коли сили дворянства та королівська влада знаходилися в балансі, володіння цих великих баронів поступово перетворилися з адміністративних одиниць на своєрідні міні-держави, які прагнули до більшої автономії.

Найвищу сходинку феодальної ієрархії Єрусалимського королівства займав король, титул якого був спадковим. За феодальним правом влада короля була обмеженою, однак він мав певні привілеї, які покращували його становище. Король мав право скликати ополчення, повноваження укладати союзи та перемир'я, проявляти законодавчу ініціативу та призначати чиновників при дворі, роздавати феоди та забороняти виїзд з королівства, карбувати монету та будувати порти¹.

Король мав право самостійно назначати на єпископські посади, що диктувало досить високу самостійність від церкви, яка поступово набула західноєвропейського статусу, зберігши тільки право проводити церемонію коронації. Також король був вищим суддею, очолюючи «haute cour», однак, з повідомлень арабського воїна та воєначальника Усама ібн Мункіза, відомо, що в окремих випадках він міг проводити судовий процес та оголошувати вирок самостійно².

Королівський домен охоплював величезні території, включаючи Єрусалим та прибережні порти Тир і Акру, де зосереджувалася адміністрація королівства. Єрусалимський адміністративний апарат був побудований на основі французьких традицій часів Карла Великого, однак адаптований до східних умов, таким чином розвиваючись самостійно.

¹ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 90 с.

² Усама ибн Мункыз. Книга назидания // пер. М. А. Салье, вступ. ст. И. Ю. Крачковского и Е. А. Беляева. 2 изд. М, 1958. 327 с.

Центральне управління королівством було делеговано власникам 5 високих посад: сенешалю, конетаблю, маршалу, камергеру, канцлеру¹. Найвищу посаду мав «сеншель», другий «я» короля, до обов'язків якого входило управління фінансами, заміщення короля у вищому суді за його відсутності, проведення церемоній та назначення на посади нижчих сенйоріальних чиновників. «Конетабль» займав другий по важливості пост, але при цьому вважався віце-королем, будучи головнокомандувачем армії, який відповідав за порядок в армії, мав право обирати воєначальників та встановлювати кордони доменів. «Маршал» займався пошуком та утриманням найманців, замість конетабля, «камергер» відповідав за королівським двором та внутрішніми фінансами, а «канцлер» очолював канцелярію, займаючись дипломатичними листуваннями². Разом із високими постами в адміністративному королівстві існували нижчі сенйоріальні посади – віконт, кастелян, логофет, драгоман, переписувач, перекладач та ін.³

Обмеженість королівської влади та зростання політичного впливу дворянства трансформувалося в існування в королівстві однієї із ранніх форм парламенту – «вищої ради», до якої, окрім баронів, входило духовенство, інколи – міщанство. Парламент відповідав за обрання короля з правлячої династії, запровадження податків, скликання ополчення та дипломатичні угоди⁴.

Судочинство підпорядковувалося «високому суду» (*haute cour*), в якому засідало переважно вище дворянство. «Високий суд» розглядав тяжкі кримінальні справи між франками, розглядав угоди щодо феодалної власності, підтверджував продаж, купівлю, передачу та розподіл земель⁵. Для не тяжких кримінальних

¹Prawer J. Histoire du royaume latin de Jérusalem. T. 1. CNRS Éditions. Paris, 2001. URL:<https://books.openedition.org/editionscnrs/590> (дата звернення: 11.03.2025)

²Там само.

³ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 96 с.

⁴ Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019. 139 с.

⁵Prawer J. Histoire du royaume latin de Jérusalem. T. 1. CNRS Éditions. Paris, 2001. URL:<https://books.openedition.org/editionscnrs/590> (дата звернення: 12.03.2025)

справ існували окремі суди у володіннях баронів, а також для міщанства та нефранкського населення – «курія ринку» та «курія раїсів»¹

При своєму політичному становленні та розвитку Єрусалимське королівство підтримувало тісні зв'язки зі Західною Європою та безпосередньо зі Святим Престолом. Зіткнувшись з самого початку свого існування з нестачею матеріальних та людських ресурсів в умовах ворожого мусульманського оточення, держава орієнтувалася на Європу як на основне джерело допомоги. Протягом всього свого функціонування Єрусалимське королівство неодноразове отримувало від західноєвропейських монархів та Папи фінансову та військову допомогу, особливо в скрутні часи після 1160-х рр., коли ситуація на Близькому Сході загострилася².

Активна папська релігійна риторика не тільки мобілізувала ресурси для наступних хрестових походів, але й забезпечувала королівство новими хвилями поселенців та паломників. Саме в епоху хрестових походів явище паломництва закріпилося в християнській традиції, ставши священним обов'язком кожного справжнього християнина. Паломництво забезпечувало приплив європейського населення до королівства, що приносило значні економічні надходження, сприяючи розвитку торгівлі та інфраструктури.

Завдяки паломництву виник один із потужних інститутів королівства та загалом хрестових походів – військово-чернечі ордени. Військово-чернечі ордени були організаціями лицарів, підпорядкованих безпосередньо Папі, які компенсували нестачу людей в єрусалимській армії, відіграючи таким чином ключову роль в обороні королівства. Ордени мали земельні володіння як на Заході, так і на Сході, виступаючи фактично самостійною силою з певним впливом на політичні процеси, однак при цьому, внаслідок вдалої політики, часто

¹ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 154-155с.

² Райли-Смит Д. История крестовых походов / The Oxford Illustrated History of The Crusades (1995) / Под ред. Д. Райли-Смита. М. : КРОН-ПРЕСС, 1998. 66 с.

підпорядковувались королю¹. В перший період історії Єрусалимського королівства провідну роль відігравало два лицарських ордена – орден госпітальєрів, заснований в 1099р. та орден тамплієрів, створений в 1119 р.²

Отже, політичне становлення та функціонування Єрусалимського королівства було складним процесом адаптації європейських традицій до східних реалій, що сформувало унікальну модель феодальної системи латинської держави. Правова система королівства кодифікувала звичаєве право франків та регулювала відносини між різними соціальними станами. Королівська влада мала здебільшого сакральне значення, обмежуючись впливом дворянства. Слабко централізований адміністративний апарат все ж таки забезпечував функціонування основних державних структур. В свою чергу судова система, попри збереження станових привілеїв, забезпечувала більшим чином справедливий судовий процес.

Єрусалимське королівство виступало фактично самостійною державою зі спадковою монархічною владою. Однак розглянувши відносини королівства із Західною Європою через призму колоніального підходу, можна простежити достатній рівень політичної залежності від європейського центру, що вписується в концепцію відносин «метрополія-колонія». Залежність королівства від Європи полягала в політичній (легалізація королівської влади церквою), економічній (фінансування), соціальній (надходження поселенців та паломників) та військовій (лицарські ордени) площинах.

3.2 Економічний розвиток Єрусалимського королівства

Як головний центр хрестоносців на Близькому Сході, Єрусалимське королівство було не лише політичним, але й економічним осередком в регіоні. Економічний розвиток королівства визначався складним процесом адаптації

¹ Forey A. J. The Military Orders: From the Twelfth to the Early Fourteenth Centuries. Basingstoke: Macmillan Education, 1992. 292 p.

² Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 96 с.

західноєвропейських економічних моделей до східних соціально-економічних умов, внаслідок чого сформувалося поєднання феодальної системи із місцевими методами господарства.

Зі становленням королівства регіон зазнав активного процесу феодалізації, провівши перерозподіл земельної власності, що повністю зруйнував існуючу земельну систему. Після завоювання Єрусалиму та прилеглих територій землі були конфісковані у мусульманських землевласників та передані учасникам першого хрестового походу. Франки впровадили західноєвропейську систему землеволодіння, поділивши земельні наділи на феоди, що належали королю, церкві та лицарям, які перетворились на світських феодалів. Корінне населення опинилося у залежному становищі, тому з метою інтеграції у феодальну систему місцевих селян (переважно мусульман) було наділено статусом вілланів, що вимагало від них виконання відповідних феодальних повинностей¹.

Феодальні повинності включали в себе ряд фіскальних зобов'язань, що стягувалися з селян на користь феодала. Передовсім в королівстві було встановлено подушний податок з іновірця, на кшталт мусульманської «джизії», який стягувався з усіх нефранків. Було запроваджено земельні податки за зразком мусульманського «хараджа», тяжкість яких варіювалася від виду земельного наділу (орні угіддя, пасовища чи фруктові сади). Платежі склалися з частки врожаю, коливаючись від чверті до третини для землеробського врожаю та половини продукції для фруктових садів². До феодальних повинностей також входив натуральний податок у вигляді оброку, за яким до певних подій та свят феодалу підносили яйця, сир, курей чи деревину³. До сеньйоріальних доменів королівства не входило багато земель, де селяни працювали певну кількість годин на землевласника, однак існували поодинокі випадки виконання барщини, частіше

¹ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 150 с.

² Райли-Смит Д. История крестовых походов / The Oxford Illustrated History of The Crusades (1995) / Под ред. Д. Райли-Смита. М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. 65 с.

³ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002, 150 с.

для будівництва споруд, зокрема як у випадку побудови центрального ринку Єрусалиму¹.

Окрім феодальної залежності в королівстві існувала практика рабства під яку потрапляли взяті в полон мусульмани, в свою чергу згідно Єрусалимських асиз продавати в рабство як латинських, так і східних християн заборонялося². У великих містах, особливо Акрі, діяли невільничі ринки, які забезпечували продаж та вільний перебіг грошей. Джерела повідомляють і про поодинокі випадки дарунку рабів церкві від короля³.

Згідно феодальної системи основу єрусалимської економіки становило монополізоване корінним населенням сільське господарство, що регулювалося мусульманською системою перерозподілу земельної ренти – «ікта», яку франки майже не порушили. Хрестоносці запровадили нові методи обробки землі та сільськогосподарські культури, однак основні практики значною мірою залишалися традиційними для східного регіону. Відповідно процес феодалізації та викликані ним зміни суттєво не вплинули на становище селянства – на зміну мусульманським землевласникам прийшли такі ж самі франкські. Проте, як зазначає британський історик К. Таерман, аграрний сектор все ж таки був підлаштований під інтереси франків щодо експлуатації місцевого населення та економічної вигоди⁴.

Завдяки вдалому географічному розташуванню, на родючих землях Леванту з позитивним кліматом, сільське господарство королівства характеризувалося полікультурною моделлю господарства. Важливу роль в єрусалимській економіці відігравало вирощування зернових культур (пшениці, ячменю, просо та кукурудзи), бобових, фініків та оливок, а також виноградарство та садівництво.

¹Prawer J. Histoire du royaume latin de Jérusalem. T. 1. CNRS Éditions. Paris, 2001. URL:<https://books.openedition.org/editionscnrs/590> (дата звернення: 13.03.2025)

² Assises de Jérusalem ou recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre. Impr. Royale, 1841.

³ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 148 с.

⁴ Teymerman C. God's War: A New History of the Crusades. Harvard University Press, 2006. 204p.

Сільськогосподарська продукція повністю забезпечувало потреби як франків, так і місцевого населення, тому лише незначний надлишок відправлявся на експорт¹.

Однак існували і повністю експортні галузі, зокрема виробництво цукру, який на той період був цінним продуктом, користуючись попитом у Європі. Концесія на сільськогосподарські підприємства належала італійським морським республікам Венеції та Генуї, які забезпечили організацію вирощування та переробки цукрової тростини. Єрусалимська система плантаційного виробництва цукру передбачала використання рабської праці із залученням арабів та сирійців, що за організацією та призначенням можна розглядати як ранню форму цукрових плантацій колоніального часу в Америці та Азії².

В свою чергу великі міста Єрусалимського королівства, зокрема Єрусалим та морські центри Тір і Акра, відігравали роль осередків різноманітних промислів, що відображали як західноєвропейські, так і місцеві традиції. В містах зосереджувалися невеликі підприємства по виготовленню та продажу продуктів харчування, одягу та предметів побуту. Досить поширеним були ювелірна, ткацька та скляна промисловість, в якій працювали як франки, так і місцеві жителі, об'єднуючись в робітничі союзи за зразком європейських гільдій³.

Специфічним промислом королівства було надання різноманітних послуг паломникам, зокрема житла та харчування. У зв'язку з постійною військовою загрозою в містах і існувала військова промисловість, однак невеликого масштабу. Хоча промислова діяльність не відігравала домінуючи роль в економіці королівства, проте розвиток різноманітних міських промислів задовольняв потреби внутрішнього ринку, створював робочі місця, розвивав міську інфраструктуру та стимулював торгівлю, що впливало на економічну стабільність.

¹ Райли-Смит Д. История крестовых походов / The Oxford Illustrated History of The Crusades (1995) / Под ред. Д. Райли-Смита. М. : КРОН-ПРЕСС, 1998. 65 с.

² Schwartz S. B. The Sugar Plantation: From the Old World to the New. Cambridge University Press, 1986. 3-27 pp.

³ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 139-140 с.

Розташовувавшись на перетині основних торгівельних шляхів між Заходом та Сходом, Єрусалимське королівство було важливим посередником у транзитній торгівлі, яка відіграла провідну роль в економіці держави, будучи джерелом значних надходжень. За свідченнями джерел, великі портові міста Акра та Тір були воротами для східних товарів, що рухались до Західної Європи, та європейської продукції, яка прямувала на Схід¹. Безпосередньо Єрусалимське королівство зосереджувалося на торгівлі з Іраном, Сирією та Месопотамією².

Більша частка торгівлі королівства була монополізована італійськими морськими республіками – Венецією, Пізою та Генуєю, які за військову допомогу при першому хрестовому поході отримали третину Тіра, прилеглі території, юридичні права та привілеї. В багатьох містах були утворені спеціальні торгові квартали для європейських торговців, зокрема в Акрі існував генуезький квартал зі своєю центральною площею, воротами, церквою та лавками³.

Торгівельне життя зосереджувалося на численних ринках, де продавали як східні, так західні і місцеві товари. Серед східних товарів особливим попитом користувалися прянощі, екзотичні фрукти, килими, шовкові та бавовняні тканини. Західні торговці постачали зерно, вовну, льон та промислові товари, в свою чергу місцеві купці торгували цукром, оливковою олією, вином, рибою, овочами, склом та керамікою⁴.

З теми економічного розвитку Єрусалимського королівства варто також відзначити існування досить складної системи оподаткування, яка поєднувала феодальні фіскальні практики та особливості східних економічних умов. Податкова система королівства, окрім феодальних повинностей, складалася з

¹Ибн Джубайр. Путешествие просвещенного писателя, добродетельного, проникательного Абу-л-Хусайна Мухаммада ибн Ахмада ибн Джубайра ал-Кинани ал-Андалуси ал-Баланси / Пер. с араб., вступ. ст. и примеч. Л. А. Семёновой; Отв. ред. С. Х. Кямилев; Институт востоковедения АН СССР. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1984. 296 с.

² Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019. 151 с.

³ Райли-Смит Д. История крестовых походов / The Oxford Illustrated History of The Crusades (1995) / Под ред. Д. Райли-Смита. М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. 65 с.

⁴ Там само. 65 с.

мита, промислових та торгівельних податків¹. Існувало фіксоване мито для торговців з Візантії, Сирії, Іраку, Північної Африки та знижене для італійських морських республік, а також окремий торгівельний податок для ринку, який складав від 4 до 11 % залежно від вартості та кількості продукції². Оподаткування зазнали мусульманські каравани та бедуїнські пасовища, яким натомість надавався захист пересування. Цікавим моментом слугує встановлення в 1183р. загального податку для збору найманців перед загрозою нападу мусульманського полководця Саладіна, який стягувався зі всіх баронів, васалів та навіть церкви, що випереджає першу подібну практику в Європі серед французьких королів³.

Отже, економічний розвиток Єрусалимського королівства ґрунтувався на складному процесі адаптації західноєвропейських традицій до східних реалій, чому сприяли низка чинників, зокрема вдале географічне розташування, особливості східного господарювання, експлуатація місцевих ресурсів, підтримка з боку італійських республік, контроль над торгівельними та стратегічно важливими пунктами.

Процес феодалізації визначив стурктуру землекористування, закріпивши домінування франкських феодалів та залежність корінного населення. Сільське господарство, виступаючи основою економіки, забезпечувало продовольчі потреби та експортний потенціал держави. Міські промисли не досягли значного розвитку, однак відігравали значну роль у задоволенні потреб внутрішнього ринку, обслуговуванні торгівлі та паломництва, що демонструє поєднання західних традицій та східних умовами функціонування держави. Завдяки стратегічному розташуванню, торгівля була важливою складовою єрусалимської економіки, приносячи франкам значні прибутки. Вагомий внесок у забезпечення фінансових потреб королівства вносила система оподаткування, яка охоплювала сільськогосподарську, промислову та торгівельну діяльність.

¹ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 139-140 с.

² Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019. 151 с.

³ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 150 с.

3.3 Механізми взаємодії франків із корінним населенням та культурний вимір Єрусалимського королівства

Під час завоювання Святої Землі хрестоносці зіткнулися зі різноманітним місцевим населенням: євреї, зороастрійці, друзи, східні християни – греки, сирійці-якобіти, вірмени, копти, мароніти, мусульмани – шиїти та суніти¹. Відповідно Єрусалимського королівства вирізнялося етнічної та релігійною мозаїкою в якій на противагу прибулим хрестоносцям, частка яких становила приблизно 15-20%, більшість суспільства становило строкате корінне населення.

Релігійний контекст становлення Єрусалимського королівства зумовив специфічну соціальну стратифікацію франкського режиму. На відміну від тогочасної Європи, де місце в соціальній ієрархії визначалося соціальним чинником, в королівстві стратифікація ґрунтувалася на релігійній основі. Відповідно до цього єрусалимське суспільство було розмежовано на франків, до яких входило все європейське населення католицької віри та не-франків, яке включало все корінне населення інших віросповідань².

Франкське населення, як переможці, сформували правлячий стан, який втримував владу за рахунок військової сили. Корінне населення, як програвші, забезпечувало існування переможців, маючи доступ до природних ресурсів та основних засобів виробництва, тим самим закріплюючи свій підлеглий та залежний статус. Згідно Єрусалимських асиз на найнижчій сходинці єрусалимської соціальної драбини знаходились мусульмани, євреї, самаритяни та бедуїни, вище з релігійних міркувань перебувала група східних християн (греки, сирійці-якобіти, вірмени, копти, мароніти) і у привілейованому становищі, звичайно, знаходилися франки.³

¹ Райли-Смит Д. История крестовых походов / The Oxford Illustrated History of The Crusades (1995) / Под ред. Д. Райли-Смита. М.: КРОН-ПРЕСС. 1998. 63 с.

² Prawer J. Histoire du royaume latin de Jérusalem. T. 1. CNRS Éditions, Paris. 2001. URL:<https://books.openedition.org/editionscnrs/590> (дата звернення: 25.03.2025)

³ Assises de Jérusalem ou recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre. Impr. Royale, 1841.

Втім, у процесі тривалого співіснування, простежується поступова зміна політики франків щодо місцевого населення. Функціонування держави зі владою меншості зумовило адаптацію франків до поліетнічного та поліконфесійного середовища, внаслідок чого сформувалися механізми взаємодії та регулювання відносин із місцевим населенням, що вплинуло на особливості їхнього правового та соціального становища.

Правовий механізм взаємодії передбачав на основі принципу «персональності права» розмежування юрисдикції для франків і не-франків. Франки повністю підпорядковувалися феодальному праву викладеному в «Єрусалимських асизах», в свою чергу корінне населення мало право вершити суд за дрібні правопорушення в межах своїх громад за законами власного народу¹.

Адміністративний механізм взаємодії з корінним населенням відбувався через посередництво раїсів – очільників місцевих громад (перважно сирійських та мусульманських), які виконували адміністративні функції, зокрема збір податків, судочинство та слідкування за порядком. Запровадженний феодальний поділ землі більшим чином відповідав територіальній організації місцевих громад, внаслідок чого феодал, отримавши землю, автоматично встановлював свою владу над громадою яка тут проживала та передавав ряд обов'язків місцевому раїсу².

Попри чітку соціальну стратифікацію, в королівстві існували обмежені механізми соціального ліфту, які дозволяли місцевому населенню покращити своє становище. Відповідно до цього прийняття католицизму дозволяло позбутися рабського положення, однак ця практика була непоширеною. Сирійці та мусульмани мали право займати посади нижчих сенйоріальних чинновників – перекладача, переписувача та драгомана³. Також джерела повідомляють про значну кількість сирійців в єрусалимській армії та одну із важливих військових

¹ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 154 с.

² Prawer J. Histoire du royaume latin de Jérusalem. T. 1. CNRS Éditions. Paris, 2001. URL:<https://books.openedition.org/editionscnrs/590> (дата звернення: 25.03.2025)

³ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 148, 156 с.

структур – групу легкоозброєних воїнів туркополів («синів турків»), до якої, ймовірно за назвою, входили мусульмани¹.

Таким чином, механізми взаємодії та регулювання відносин гарантували корінному населенню внутрішню автономію, часткову власну юрисдикцію та можливості соціального піднесення. Втім покращення правового та соціального становища корінних мешканців не передбачало соціальної рівності з франками, зберігаючи соціальну стратифікацію та межі підпорядкування.

Культурний вимір Єрусалимського королівства, утвореного на перетині християнського Заходу та мусульманського Сходу, визначався складною системою культурного домінування, обміну та трансформацій. Зі створенням держави франки впровадили політику домінування латинської культури та соціальної ізоляції, однак в процесі адаптації до східних реалій в культурній сфері виникли процеси взаємовпливу та обміну, що зумовили синтез західних та східних традицій.

Культурна присутність франків відчувалася передовсім в містах, де зосереджувалася більша кількість дворянства та феодалів. Трансформація простору єрусалимських міст передбачала створення окремих латинських кварталів, відокремлених від корінного населення, які активно забудовувалися. Місцева архітектура відіграла роль матеріальної та символічної репрезентації латинської влади – будівництво фортець, церков, ринкових площ та будинків відіграло не тільки практичне значення, але й візуалізувало франкське панування. Однак, як зазначає британський археолог та медієвіст Д. Прінгл, пізня латинська архітектура відображала поєднання західної форми зі ісламськими та візнійськими традиціями², що свідчить про процеси культурного обміну та запозичення.

¹ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 156 с.

² Pringle D. The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: A Corpus. Cambridge University Press, 1993. P. 248.

Мовна політика франків передбачала встановлення французької як основної мови адміністрації, судочинства та еліти, однак не витісняла та не забороняла мови місцевого населення. Як повідомляють Єрусалимські асизи, під час судового процесу на своїх мовах франки, греки, сирійці-якобіти, вірмени, копти та мароніти повинні були клястися на Євангеліє, мусульмани – на Корані, євреї – на Торі, самаритяни – на П'ятикнижжі Моїсея¹. Згідно цього в Єрусалимському королівстві розмовляли французькою, арабською, грецькою, давньоєврейською, давньосирійською, грузинською, халдейською, коптською та ін., що встановлювало в королівстві певну «мовну ієрархію» з урахуванням місцевих традицій.

В контексті релігійного становлення Єрусалимського королівства та багатоконфесійності держави важливе місце займала релігійна політика. В 1099 р. франки створили латинську церкву – Латинський патріархат Єрусалиму, першим патріархом якого було обрано Арнульфа де Роола. Єрусалимський патріархат був розділений на п'ять митрополій – Тір, Назарет, Кесарія, Крак та Боср, очолюваних архієпископами. Варто зазначити, що до собору в Набулусі в 1120 р. єрусалимська церква отримували значні земельні володіння, прибутки та податки, виступаючи не тільки духовним інститутом, але й вагомою політичною та економічною силою в королівстві². В свою чергу факт створення латинської церкви став актом релігійного завоювання міста, який надав хрестоносцям сакральної легітимізації влади, а подальше створення та функціонування військово-чернечих орденів тільки підсилювало культурне домінування християнства в регіоні.

Попри загальне панування латинської церкви та намагання латинізувати східні церкви, релігійна політика франків характеризувалася достатньою терпимістю та толерантністю. Східним християнам дозволялося зберігти свою

¹ Assises de Jérusalem ou recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre. Impr. Royale, 1841.

² Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 115-121 с.

релігійну автономію, зокрема храми, обряди та духівництво, якщо ті не виступали проти дійсного політичного режиму.

Однією із найбільших місцевих християнських громад були грецькі православні, які підпорядковувались Константинопольському патріарху. По всьому королівству діяла низка грецьких монастирів, зокрема Св. Іоанна в Тірі, Св. Іллі на Фаворській горі та Св. Маргарити на Карміллі¹. Іншими чисельними християнськими громадами були представники монофізитських церков – сирійці-якобіти, вірмени, копти та ефіопи. Сирійці-якобіти підпорядковувалися Сирійській православній церкві, проводячи богослужіння сирійською мовою. В свою чергу Копська, Вірменська та Ефіопська церкви мали власні етнічні чи національні рамки, будучи пов'язані із ієрархією країн свого походження – Єгиптом, Вірменією та Ефіопією².

Не у менш вигідному становищі перебували євреї та мусульмани, навіть, з урахуванням того, що спочатку їм заборонялося оселятися у містах. З часом євреям дозволялося слідувати власним релігійним обрядам і, на відміну від тогочасної Європи, не зобов'язувалося носити розпізнавальний одяг³. В свою чергу мечеті в Єрусалимі були перетворені на церкви, зокрема головна святиня аль-Акса, однак, як повідомляє Ібн Джубайра, мусульманам дозволялося проводити там богослужіння пліч о пліч з християнами⁴.

Важливим аспектом культурного виміру Єрусалимського королівства був поступовий процес асиміляції франків у військово-політичне та культурне життя регіону. Попри намагання соціально дистанціюватися, франки не змогли уникнути впливу місцевих культур, найбільше – арабо-мусульманської, внаслідок чого

¹ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 152 с.

² Prawer J. Histoire du royaume latin de Jérusalem. T. 1. CNRS Éditions, Paris. 2001. URL: <https://books.openedition.org/editionscnrs/590> (дата звернення: 15.04.2025)

³ Райли-Смит Д. История крестовых походов / The Oxford Illustrated History of The Crusades (1995) / Под ред. Д. Райли-Смита. М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. 64 с.

⁴ Ибн Джубайр. Путешествие просвещенного писателя, добродетельного, пронизательного Абу-л-Хусайна Мухаммада ибн Ахмада ибн Джубайра ал-Кинани ал-Андалуси ал-Баланси / Пер. с араб., вступ. ст. и примеч. Л. А. Семёновой; Отв. ред. С. Х. Кямилев; Институт востоковедения АН СССР. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1984. 296 с.

зіткнення європейців із мусульманським світом спровокувало культурний обмін між двома цивілізаціями.

Культурний обмін здійснювався на різних рівнях, охоплюючи запозичення в одязі, кухні, побуті, архітектурі та науці. Пристосовуючись до спекотного клімату Леванту, франки відмовилися від непридатного європейського вбрання та перейняли місцеві одяг, зокрема хустки в якості головного убору, м'яке взуття, легкі туніки та плащі з бавовни чи льону¹. У побуті франки перейняли певні східні звички та традиції, зокрема практику миття рук перед їжею, прикрашання осель килимами, використання низьких столиків з подушками для сидіння та східних ароматичних речовин. Особливий вплив східних традицій був помітний у сфері кухні, де до раціону франків увійшли рис, цукор, екзотичні фрукти та різноманітні східні прянощі, зокрема імбир, кориця та гвоздика. Як зазначає Усам ібн Мункіз, деякі франки повністю переходили до східної кухні, наймаючи в свої володіння східних кухарів².

До наукового обміну слід віднести запозичення франками знань з арабської медицини, математики, астрономії та географії, які через торговців та паломників потрапили до Європи, збагативши її науковий доробок. В галузі математики франки ознайомилися із індійською десятковою системою числення, концепцією «нуля» та роботою мусульманського математика Аль Хорезмі, від якої походить назва дисципліни «алгебра». Користуючись послугами місцевих лікарів³, франки визнали перевагу арабської медицини, перейнявши систему гігієни, підхід до діагностики, рецепти ліків та методики лікування мусульманського лікаря Ібн Сіна, чия праця «Канон лікарської науки» стала головним медичним текстом всього цивілізаційного світу на декілька наступних століть.

¹ Boas A. J. *Crusader Archaeology: The Material Culture of the Latin East*. Routledge, 1999. p. 187.

² Усама ибн Мункыз. Книга назидания // пер. М. А. Салье, вступ. ст. И. Ю. Крачковского и Е. А. Беляева. 2 изд. М, 1958. 327 с.

³ Там само. 106 с.

Процес адаптації франків до східних реалій та тривале співіснування з корінним населенням регіону не минув безслідно, змінивши ідентичність прибулих європейців, які «будучи жителями Заходу, стали жителями Сходу»¹. З кожним хрестовим походом та практикою паломництва ставала все більш помітною культурна різниця між осілими в королівстві та материковими франками. Латинське населення королівства створило нову форму самосвідомості, яка зберігала культурні зв'язки з Європою, однак при цьому, будучи продуктом особливого геополітичного та культурного середовища, увібрала східні традиції. Цій трансформації сприяли і численні змішані шлюби, нащадки яких – пулени – сприймали за батьківщину більше Левант, ніж Європу².

Отже, соціальний вимір Єрусалимського королівства визначався складною моделю відносин, яка поєднувала чітку соціальну стратифікацію із механізмами взаємодії та регулювання відносин з корінним населенням. В королівстві існувала обмежена соціальна взаємодія та адміністративна гнучкість, які, ймовірно, були вимушені, через владу меншості, внаслідок чого виникала потребність в людських ресурсах для політичного та економічного функціонування держави. У результаті такої моделі відносин франки були ні повністю відокремлені, ні повністю інтегровані від корінного населення регіону. Вимушена взаємодія вплинула на культурний вимір держави, який характеризувався складною та багатогранною системою, що поєднувала латинське домінування з практиками обміну та симбіозу. В процесі співіснування та взаємодії франків із місцевим населенням поступово утворилася своєрідна гібридна культура, яка поєднувала західні та східні традиції. В свою чергу культурний симбіоз сприяв трансформації франкської ідентичності, перетворюючи латинське населення з ворожого елемента в органічну частину Леванту.

¹ Fulcherii Carnotensis. *Historia Hierosolymitana (Gesta Francorum Hierusalem peregrinantium)* // *Recueil des historiens des croisades. Historiens Occidentaux*, Т. III. Paris, 1866. 311-485 р.

² Домановский А. *Всемирная история: крестовые походы* // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга». 2019. 153 с.

ВИСНОВКИ

Традиційне трактування хрестових походів визначає військові кампанії як серію релігійних війн християнського Заходу проти мусульманського Сходу за панування на Святій Землі, фокусуючись виключно на релігійному чиннику. Однак при детальному дослідженні змісту військових кампаній було виявлено аспекти політизації, кризи релігійної мотивації та ідеологічної дискредитації, що свідчать про поступову зміну фокусу релігійних війн від ідеї захисту християнської віри до боротьби за панування на Сході. В свою чергу факт утворення хрестоносних держав засвідчує ширший геополітичний контекст та експансіоніський характер хрестових походів, доповнюючи релігійну мотивацію політичною та економічною вигодою.

На основі цих нових факторів та комплексного дослідження функціонування Єрусалимського королівства можливо здійснити порівняння хрестових походів із класичним європейським колоніалізмом Нового часу, виокремивши спільні та відмінні риси між цими історичними явищами.

Спільність причин хрестових походів та колоніалізму полягає у прагненні до розширення контролю над новими територіями, що обгрунтовано сукупністю політичних, економічних, соціальних та релігійних чинників. Однак колоніалізм, який формувався в умовах Нового часу за становлення національних держав та капіталістичних відносин, мав чітко виражену економічну мотивацію, яка полягала в пошуку нових ринків збуту, сировини та дешевої робочої сили. В свою чергу хрестові походи, здійсненні в середньовічну епоху за функціонування феодалізму та системи васалітету, першочергово містили релігійну мотивацію – звільнення Святої Землі та отримання індульгенції.

Політичні виміри хрестових походів та колоніалізму характеризуються спільністю в утворенні нової соціально-політичної організації шляхом збройного завоювання нових територій та встановлення влади меншості. З огляду на

варіанти утворення та види колоній хрестоносні держави відповідають критеріям другого варіанту утворення (колонізації земель з великою часткою місцевого населення, яке має слабку державність, внаслідок чого утворюються гібридні держави з симбіозом культур) та колонії-поселення (висока чисельність колоністів, використання дешевої землі та робочої сили, насадження нових форм політичного, соціального та культурного життя). Слід відзначити такі спільні риси, як залежність від європейського центру, формування адміністративного апарату, подвійний характер права, співпраця із місцевим населенням та риси непрямого правління. Відмінність політичних вимірів полягає у механізмах політичної експансії: хрестоносні держави формувалися фрагментарно та ситуативно за рахунок ініціативи окремих лідерів, а колонії – цілеспрямовано та структуровано, будучи державним проектом імперської політики національних держав.

Спільність економічних вимірів хрестових походів та колоніалізму полягає у привласненні земель, різній за формою, але однаковою за значенням експлуатацією природних та людських ресурсів, сільськогосподарській основі економіки та монополізації торгівлі. Особливою спільною рисою виступає використання рабської праці на плантаціях – плантаційне виробництво цукру в Єрусалимському королівстві та колоніальні цукрові плантації в Америці та Азії. Відмінність економічних вимірів зумовлена різною структурою економіки, адже у хрестоносних державах вона ґрунтувалася на феодалному ладі та забезпеченні переважно внутрішнього ринку, а в колоніях – на капіталістичних відносинах, експорті ресурсів та грошовій вигоді для митрополії. Як зазначалося, відмінним була форма експлуатації: у хрестоносних державах вона ґрунтувалася на феодалних повинностях, а в колоніях – на систематичній примусовій праці.

Соціальні виміри хрестових походів та колоніалізму характеризуються спільністю у аспекті формуванні нових соціальних спільнот з етнічною та культурною неоднорідністю. В обох випадках, за рахунок чіткої соціальної

стратифікації на основі європейського домінування, встановлювалася етносоціальна дистанція, яка обмежувала соціальну інтеграцію та не допускала рівності. Як спільну рису слід відзначити існування механізмів взаємодії та регулювання відносин, які забезпечували певний рівень внутрішньої автономії місцевого населення, відображаючи гнучкість політики завойовників. Відмінність соціальних вимірів полягає в основі соціальної стратифікації яка у хрестоносних державах ґрунтувалася на релігійному чиннику, а у колоніях – на расових відмінностях. Слід візначити, на відміну від колоній, у хрестоносних державах був вищий рівень соціальної взаємодії з корінним населенням, що було зумовлено потребою в людських ресурсах для функціонування держави через владу меншості без стабільної військової підтримки.

Спільність культурних вимірів хрестових походів та колоніалізму полягає у створенні культурної ієрархії, в якій провідну роль займає європейська модель. Згідно цього в обох випадках європейська культура позиціонувалася як «вища», що відображалося на домінуванні європейської мови, освіти, архітектури та релігії. Відмінності культурних вимірів полягали у системності культурної політики: у хрестоносних державах не було чітко сформованого плану і культурне домінування стало побічним ефектом франкського панування, в свою чергу в колоніях діяла спеціально створена система нав'язування європейської моделі. Також важливо зазначити, що колоніальна культурна політика була спрямована на зміну ідентичності корінного мешканця, нав'язуючи йому покірну свідомість та меншовартість, тим часом у хрестоносних державах, внаслідок активнішої соціальної взаємодії, трансформація ідентичності відбулася у самих завойовників.

Ідеологічні виміри хрестових походів та колоніалізму характеризуються спільністю в аспекті легалізації завоювання за рахунок «високої цілі», яка морально обґрунтовувала панування. Згідно цього хрестові походи проголошували боротьбу за «захист християн» та «звільнення Святої Землі», а колоніалізм – «цивілізаційну місію» з гуманітарною риторикою. Створення

«вищих» цілей відбувалося через конструювання образу «іншого», який протиставляється образу європейця. У випадку хрестових походів відбувалася демонізація мусульман, визначаючи їх як «невірних» та «дикунів», в свою чергу в колоніальній практиці формувалася стереотипний та принизливий образ корінного мешканця як «нижчого» та «відсталого». Відповідно в обох випадках простежується дихотомія «цивілізаційного/варварського» та «свого/чужого». Відмінність ідеологічних вимірів полягає у ролі релігійної риторики, яка в хрестових походах відігравала провідну роль, будучи головним мотивом експансії, а в колоніалізмі – другорядну, доповнюючи основні наративи.

Комплексне порівняння між хрестовими походами та класичним колоніалізмом Нового часу демонструє переважно спільні риси між двома історичними явищами, зокрема аспекти політичної експансії, економічної експлуатації, соціальної організації, культурного домінування та ідеологічного обґрунтування, що в сукупності свідчать про наявність колоніального характеру в хрестових походах. Відмінності між хрестовими походами та колоніалізмом зумовлені специфікою досліджуваних епох, яка визначається характерним для середньовіччя феодалним ладом та визначною роллю релігії, а для Нового часу – розвитком капіталістичних відносин та великих національних держав. З огляду на особливості кожного періоду та масштабність явищ хрестові походи не ототожнюються із колоніалізмом, а виступають скоріше протоколоніальним явищем, яке містить ранні прояви колоніальних практик, які зазнають розвитку та вдосконалення в майбутньому.

Таким чином, виявлення більшої кількості спільних рис у ході порівняння хрестових підходів із класичним колоніалізмом Нового часу дає підстави для підтвердження концепції хрестових походів як ранньої форми колоніалізму.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Анна Комнина. Алексиада. М.: Наука, 1965. 688 с.
2. Ат-Табари История. Перевод с арабского В. И. Беляева, О. Г. Большакова, А. Б. Халидова. Ташкент: Фан, 1987. 442 с.
3. Вильгельм Тирский. История деяний в заморских землях (пер. М. Стасюлевича) // История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых. Том III. СПб, 1887. 116 с.
4. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих. т. 8. Каир, 1940. 186 с.
5. Ибн Джубайр. Путешествие просвещенного писателя, добродетельного, проникательного Абу-л-Хусайна Мухаммада ибн Ахмада ибн Джубайра ал-Кинани ал-Андалуси ал-Баланси / Пер. с араб., вступ. ст. и примеч. Л. А. Семёновой; Отв. ред. С. Х. Кямилев; Институт востоковедения АН СССР. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1984. 424 с.
6. Матфей Эдесский. Хронография. Вагаршапат, 1898. 472 с.
7. Усама ибн Мункыз. Книга назидания // пер. М. А. Салье, вступ. ст. И. Ю. Крачковского и Е. А. Беляева. 2 изд. М, 1958. 327 с.
8. Жоффруа де Виллардуэн. Завоевание Константинополя. М. Наука, 1993. 296 с.
9. Adalberonis Carmen ad Rotbertum regem. URL: https://la.wikisource.org/wiki/Carmen_ad_Rotbertum_Regem
10. Assises de Jérusalem ou recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre. Impr. Royale, 1841.
11. Fulcherii Carnotensis. Historia Hierosolymitana (Gesta Francorum Hierusalem peregrinantium) // Recueil des historiens des croisades. Historiens Occidentaux, T. III. Paris, 1866. 311-485 p.

12. Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum. Histoire anonyme de la première croisade. Ed. L. Brehier. Paris, 1924. 316 p.
13. Guntheri Parisiensis Historia Constantinopolitana. Exuviae sacrae Constantinopolitanae. Edidit Paul Edouard Didier Riant Volume I. Genevae. 1877. 76 p.
14. Indian Penal Code. 1860.
<https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/4219/1/THE-INDIAN-PENAL-CODE-1860.pdf>
15. Innocent III la question d'Orient. Paris, 1907. 303 p.
16. Macaulay T. Minutes on Education In India, Written in the Years 1835, 1836 and 1837. C.B. Lewis, at the Baptist Mission Press, 1862. 116 p.
17. Nicetas Choniates. Historia Bekker I. Impensis Ed. Weberi, 1835. 763 p.
18. Robert de Clari. La conquete de Constantinople. Ed. Ph. Lauer. Paris, 1924. 164 p.
19. Robert le Moine. Histoire de la première croisade.
URL: <https://remacle.org/bloodwolf/historiens/robertlemoine/croisade1.htm>
20. Альтамира-и-Кревеа Р. История Средневековой Испании. Т. I. М, 1951. 880 с.
21. Большаков О. История Халифата: в 3-х т. / О. Большаков. Т. 1. М, 1993. 633 с.
22. Васильев А. А. История Византийской империи / Пер. с англ. А.Г. Грушевой. СПб.: Алетейя, 2000. 986 с.
23. Васильев Л. С. История Востока: В 2 т.: Учебник по спец. «История». М: Высш. Школа, 1998. 505 с.
24. Вітер І.І. Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації // Наукове мислення: збірник статей учасників двадцять восьмої всеукраїнської практично-пізнавальної інтернет-

- конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього» (25 березня – 4 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 34-45.
25. Гордлевский В. А. Гос-во Сельджукидов М. Азии // М.-Л.: «Тр. ИВ РАН», 1941. 200 с.
26. Домановский А. Всемирная история: крестовые походы // Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2019. 396 с.
27. Дженкіс С. Стисла історія Європи. Від Перикла до сьогодні / Саймон Дженкіс; Пер. з англ. В.Горбатька. К.: Вид. груп КМ-БУКС, 2022. 383 с.
28. Забзалюк Д. Є. Політико-правові детермінанти епохи Середньовіччя в Західній Європі: доктринальне осмислення / Д. Є. Забзалюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Випуск 4, 2015. С. 3-7.
29. Ілляшенко Ю. Лисенко А. Світова колоніальна система: чинники формування та становлення в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.). Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 27. Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 154-158.
30. Імперіалізм / С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URL: <https://esu.com.ua/article-13271>
31. История Крестовых походов / Ф.И. Успенский. С-П: Евразия, 2000. 377 с.
32. История Средних веков. Хрестоматия / сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. М.: Просвещение, 1969. 335 с.
33. Колоніалізм / В. П. Капелюшний // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-5764>

34. Копійка В. В. Берлінська конференція 1884-85 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. К: Знання України, 2004. Т.1. 104 с.
35. Ленин В. Империализм, как новейший этап капитализма, Петроград: Жизнь и Знание, 1917. 135 с.
36. Люшер А. Иннокентий III и альбигойский крестовый поход / Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. 2-е изд. СПб.: Евразия, 2017. 284 с.
37. Митрофанов П. Изменение в направлении четвертого крестового похода. ВВ, т. 4. 1897. С. 461-510.
38. Мишо Ж.-Ф. История крестовых походов. С 32 отдельными рисунками на дереве Густава Доре и многими политипажами в тексте / пер. с франц. С.Л. Клячко. СПб.; М.: Т-во М.О. Вольф, 1884. 268 с.
39. Пархомчук О. С. Мандатна система // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. К: Знання України, 2004. Т.2. 1449 с.
40. Райли-Смит Д. История крестовых походов / The Oxford Illustrated History of The Crusades (1995) / Под ред. Д. Райли-Смита. М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. 206 с.
41. Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Пер. с фр. А. Ю. Карачинского. СПб.: Евразия, 2002. 560 с.
42. Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII — друга половина XIX ст.). Київ: Либідь, 2007. 558 с.
43. Саїд Е. Культура й імперіалізм. К.: «Критика», 2007. 608 с.
44. Саїд Е. Орієнталізм. К.: «Основи», 2001. 511 с.
45. Теоретико-концептуальні аспекти аналізу ідеології німецького колоніалізму // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Т.14. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 423-434.

46. Эпоха крестовых походов. Под. ред. Э. Левисса, А. Рамбо. М: «Полигон», 2005. 1087 с.
47. Эсбридж Т. Крестовые походы. Войны Средневековья за Святую землю. Пер. с англ. Л.А. Игоревского. М: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2013. 733 с.
48. Boas A. J. Crusader Archaeology: The Material Culture of the Latin East. Routledge, 1999. 267 p.
49. Christiansen E. The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525. The Macmillan Press LTD, 1980. 306 p.
50. Cooper F. Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History. Berkeley: University of California Press, 2005. 339 p.
51. Curtin P. D. The Rise and Fall of the Plantation Complex: Essays in Atlantic History Cambridge and New York: Cambridge Univ. Press, 1990. 238 p.
52. Fanon F. Black Skin, White Masks. New York: Grove Press, 1952. 251 p.
53. Fieldhouse D. K. Economics and Empire 1830–1914. Ithaca: Cornell University Press, 1973. 527 p.
54. Forey A. J. The Military Orders: From the Twelfth to the Early Fourteenth Centuries. Basingstoke: Macmillan Education, 1992. 292 p.
55. Frank A. G. World Accumulation, 1492–1789. New York: Monthly Review Press, 1978. 303 p.
56. Furnivall J. S. Netherlands India: A Study of a Plural Economy. Cambridge: Cambridge Univ. Press; 1944. 446 p.
57. Girault A. Principes de colonisation et de législation coloniale, 1, 4th ed. Paris: Larose, 1921. 17 p.
58. Go J. Reverberations of Empire: How the Colonial Past Shapes the Present. Social Science History, 48. 2024. P. 1-18.
59. Halfen L. Les Barbares: des grandes invasions aux conquêtes turques du Xe siècle. Paris, 1926. p 393.

60. Hanotaux G. Les Vénitiens ont-ils trahi la chrétienté en 1202? *Revue historique*. vol. IV, 1887. P. 74-102.
61. Hopf K. *Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit*. Burt Franklin, 1960. 399 p.
62. Kohn, Margaret and Kavita Reddy "Colonialism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.). URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/colonialism/>
63. Lewis H. *The Spanish Struggle for Justice in the Conquest of America*. University of Pennsylvania Press, 1949. 247 p.
64. Mamdani M. *Citizen and Subject: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*. Princeton: Princeton University Press, 1996. 384 p.
65. Marx K. *On Colonialism: Articles from the New York Tribune and other writings*. New York: International Publishers, 1972. 384 p.
66. Mas Latrie M. L. de. *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*. Vol. I. Paris, 1861. 910 p.
67. Memmi A. *The Colonizer and the Colonized*. Beacon Press, 1965. 212 p.
68. Merle I. *Retour sur le régime de l'indigénat: Genèse et contradictions des principes répressifs dans l'empire français*. *French Politics. Culture & Society*, 2002. Vol. 20. № 2. 93 p.
69. Ngũgĩ wa Thiong'o. *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*. Nairobi: East African Publishers, 1986. 114 p.
70. Norden W. *Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz*. Berlin, 1898. 626 p.
71. Osterhammel J. *Colonialism: A Theoretical Overview*, trans. from German by Shelley L. Frisch. Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. 156 p.
72. Praver J. *Histoire du royaume latin de Jérusalem*. T. 1. CNRS Éditions. Paris, 2001. 668 p.

73. Pringle D. *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: A Corpus*. Cambridge University Press, 1993. 480 p.
74. Renan J. E. *La Réforme intellectuelle et morale*. Michel Lévy frères, 1871. 339 p.
75. Riant P. Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat. *Revue des questions historiques*, vol. XVII. 1875. P. 321-374.
76. Riant P. Le changement de direction de la IV croisade d'après quelques travaux récents. *Revue des questions historiques*. Librairie de Victor Palmé, éditeur, 1878. 48 p.
77. Schwartz S. B. *The Sugar Plantation: From the Old World to the New*. Cambridge University Press, 1986. P. 3-27.
78. Seeley J. R. *The Expansion of England*. Little, Brown, 1922 [1883]. 359 p.
79. Spivak G. "Can the Subaltern Speak?" in C. Nelson and L. Grossberg (eds.), *Marxism*, 1988. 271-313 p.
80. Stoler A. L. *Carnal Knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Rule*. Berkeley: University of California Press, 2002. 368 p.
81. Stuchtey B. "Colonialism and Imperialism, 1450–1950." *European History Online*. 2011. URL: <https://d-nb.info/1031400591/34>
82. Subrahmanyam S. *The Portuguese Empire in Asia, 1500–1700: A Political and Economic History*. Wiley-Blackwell, 1993. 320 p.
83. Tafel S. L., Thomas, G. M. *Urkunden zur alteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Aufziehung auf Byzanz und die Levante*. Amsterdam, 1964. 495 p.
84. Tessier J. *Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople*. Paris. 1884.
85. Tyerman C. *God's War: A New History of the Crusades*. Harvard University Press, 2006. 1024 p.
86. Viswanathan G. *Masks of Conquest: Literary Study and British Rule in India*. New York: Columbia University Press, 1989. 206 p.

87. Wallerstein I. *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974. 212 p.
88. Walter R. *How Europe Underdeveloped Africa*. London: Bogle-L'Ouverture Publications, 1972. 337 p.

РЕЗЮМЕ

«Хрестові походи як рання форма колоніалізму: політичні, соціально-економічні та культурні аспекти»

Коржавіної Єкатери́ни Олександрівни

У дипломній роботі було здійснено спробу критичного осмислення хрестових походів через призму колоніальної теорії, розглянувши релігійні війни та утворенні внаслідок них латинські держави на Сході як потенційну форму колоніалізму. Виконання поставленого завдання було здійснено завдяки комплексному порівнянню хрестових походів із класичним європейським колоніалізмом Нового часу за ключовими критеріями – політичним, економічним, соціальним, культурним та ідеологічним – що дало можливість виокремити спільні та відмінні риси.

У ході дослідження було встановлено, що хрестові походи та колоніальні практики мають переважно спільні риси, які охоплюють аспекти політичної експансії, економічної експлуатації, соціальної організації, культурного домінування та ідеологічного обґрунтування, що в сукупності свідчить про наявність колоніального характеру в хрестових походах. У підсумку, дослідження дає підстави для підтвердження концепції хрестових походів як ранньої форми колоніалізму.

Ключові слова: хрестові походи, Левант, колоніалізм, експансія, економічна експлуатація, соціальна ієрархія, культурне домінування та ідеологія.

SUMMARY

“The Crusades as an early form of colonialism: political, socio-economic and cultural aspects”

by Yekaterina Korzhavina

The thesis attempted to critically analyze the Crusades through the prism of colonial theory, considering the religious wars and the resulting Latin states in the East as a potential form of colonialism. This task was accomplished through a comprehensive comparison of the Crusades with classical European colonialism of the modern period by key criteria - political, economic, social, cultural and ideological - which made it possible to identify common and distinctive features.

The study found that the Crusades and colonial practices have mostly common features, covering aspects of political expansion, economic exploitation, social organization, cultural domination and ideological justification, which together indicate the presence of a colonial character in the Crusades. As a result, the study provides grounds for confirming the concept of the Crusades as an early form of colonialism.

Keywords: Crusades, Levant, colonialism, expansion, economic exploitation, social hierarchy, cultural domination and ideology.